BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1139.

बोधिचर्यावतारपञ्जिका ।

PRAJÑĀKARAMATI'S COMMENTARY

TO THE

BODHICARYĀVATĀRA OF ÇĀNTIDEVA.

EDITED WITH INDICES

BY

LOUIS DE LA VALLÉE POUSSIN,

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GHENT.

FASCICULUS V.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1907.

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, Mr. BERNARD QUARITCH,

15, PICCADILLY, LONDON, W., AND Mr. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each ...	Rs.	1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 3-14 @ /10/ each		7	8
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each		14	6
*Ānan[illegible] Bhashya, Fasc. 2-5 @ /10/ each		2	8
[illegible]s of Śāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-		1	0
[illegible]kā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
Atharvana Upanishad, Fasc. 2-5 @ /10/ each		2	8
Āgvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each		2	8
Āyadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each		11	0
A Lower Ladakhi version of Kesersaga, Fasc. 1-2 @ 1/- each ...		2	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	4
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. [illegible] @ /10/ each ...		1	14
*Bhamati, Fasc. 4-8 @ /10/ each		3	2
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3	2
Brahma Sutra, Fasc. 1 @ /10/ each		0	10
Brhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each		2	8
Brhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...		2	8
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...		8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 @ /10/ each		11	14
Çatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ /10/ each ...		7	8
*Çaturvarga Chintāmaṇi, Vols. II, Fasc. 1-25; Vol. III. Part I, Fasc. 1-15. Part II, Fasc. 1-10, Vol IV, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...		36	4
Çlokavartika, (English) Fasc. 1-5 @ 1/4/ each		6	4
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 6-17 @ /10/ each		7	8
Ditto Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /10/ each; Vol 4, Fasc. 1		10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
Dāna Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...		4	6
Ditto Āchārasāra, Vol. II, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	4
Gobhiliya Grihya Sutra, Fasc. 1-12 @ /10/ each		7	8
Kala Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each		4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each		4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each		17	8
Kūrma Purāṇa, Fasc. 1-9 @ /10/ each		5	10
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each		3	0
*Lalitavistara, Fasc. 3-6 @ /10/ each		2	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each		6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-4 @ /10/ each.		15	10
Mantrika Śāstraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
Markandeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each		9	0
*Markandeya Purana, Fasc. 4-7 @ /10/ each		2	8
[illegible] Purana, Fasc. 8-15 @ /10/ each		10	10
[illegible]ka, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	12
[illegible] Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	0
[illegible] Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14

दृष्टमिष्टं वा । ततश्च का चिन्माया मन्त्रादिसामर्थ्यप्रतिक्षेप-स्वभावा । का चित्पुनरनादिसंसारप्रवृत्तमाहात्म्याऽविद्यादिप्रभाव-प्रवर्तिता । तस्मान्न सर्वासु मन्त्रादिसामर्थ्यमिति ।

एतत्सर्वं लोकव्यवहारानुगतं कल्पनानिर्मितं संवृतं वस्तु-तत्त्वमुपादाय समुत्थितं । न तु परमार्थतः । परमार्थदृशायां जननमरणोत्पादनिरोधहेतुफलभावाभावादिकल्पनाया अभा-वात् । प्रकृतिनिर्वृतत्वात्सर्वधर्माणामिति ॥

एतदसहमानः परः पुनरन्यथा प्रसञ्जयन्नाह । निर्वृत इत्यादि ।

निर्वृतः परमार्थेन संवृत्या यदि संसरेत् ॥ १३

निर्वृतः स्वभावशून्यत्वादुत्पादनिरोधरहितः । परमार्थेन परमार्थसत्यतः प्रकृतिनिर्वाणतया ऽऽदिशान्तत्वात् । यदि संवृत्या संवृतिसत्येन काल्पनिकत्वेन संसरेत् । जातिजरामरणादियोगी भवेत् । तदायं महान्विरोधः स्यादित्याह । बुद्धोऽपि संसरे-देवमित्यादि ।

बुद्धोऽपि संसरेदेवं ततः किं बोधिचर्यया ।

एवमभ्युपगम्यमाने बुद्धोऽपि सर्वावरणप्रहाणतो निर्वृतोऽपि संसरेत्[1] । जन्मादिभाग्भवेत् । यत एवं । ततस्तस्मात्कारणात् । किं बोधिचर्यया । बोधये बुद्धत्वाय चर्या करचरणशिरःप्रदा-नाद्यनेकदुःकरप्रतलक्षणा । तया किं । न किं चित्प्रयोजनं ।

[1] So Tib.—Nep. has *saṁsāre*.

[illegible] नैवम्[1] । यो हि सर्वसांसारिकधर्मनिर्मुक्तो सर्वगुणसमुदयानुगुणप्रज्ञप्तो स न समाश्रीयते[2] । तथापि न सांसारिकधर्म[149a]निर्मुक्तो[3] । किं तत्समानेन संसारित्व-मिति चेत्[4] । तत्समुत्थानेन प्रज्ञप्तत्वप्रज्ञप्तीत्यादिना । पुन-
5 रपि निदर्शनाच्च । अज्ञानादित्यादि ।

प्रत्ययानामनुच्छेदे मायाप्युच्छिद्यते न हि ।
प्रत्ययानां तु विच्छेदात्संदृत्यापि न संभवः ॥ १४

प्रत्ययानां कारणानां । अनुच्छेदेऽविनाशे । हि र्यस्मात् । मायापि न केवलं संसार इति । अनुच्छेदेऽपिप्रसङ्गः । नैवोच्छिद्यते
10 न निवर्तते । प्रत्ययानां कारणानां तु विच्छेदात् । निष्पत्तेः । संदृत्यापि काल्पनिकव्यवहारेणापि [न] संभवो न संसरणं[5] । प्रत्ययानां समुच्छेदः पुनस्तत्राभ्यासाद्विद्यानिरोधादिक्रमेण वेदितव्यः ।

तथोक्तमार्यग्राशिलाम्बसूत्रे[6] । एवमुक्ते मैत्रेयो बोधिसत्त्वो
15 महासत्त्व आयुष्मन्तं शारिपुत्रमेतदवोचत् । यदुक्तं भगवता धर्मस्वामिना सर्वज्ञेन । यो भिक्षुः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति स धर्मं पश्यति । यो धर्मं पश्यति स बुद्धं पश्यति । तत्र कतमः

---

1 So Nep. ° *śrta* = brten-te (See *Mahāvastu* I. 456, *Lalita* 210. 2.)

2 Nep. *samāśrīyate, samāśrayena.*

3 pa wanting in both Mss.—Tib. *hkhor-ba srid-pa ma yin-no* = na saṃsara-sambhavaḥ.

4 See *Cikṣā.* and for this passage *Madh. vṛtti* (Bibl. Buddh.) p. 6. n. 2.

प्रतीत्यसमुत्पादो नाम। यत्रिह्मविद्याप्रत्ययाः संस्काराः।
संस्कारप्रत्ययं विज्ञानं। विज्ञानप्रत्ययं नामरूपं। नामरूपप्रत्ययं
षडायतनं। षडायतनप्रत्ययः स्पर्शः। स्पर्शप्रत्यया वेदना। वेदना-
प्रत्यया तृष्णा। तृष्णाप्रत्ययमुपादानं। उपादानप्रत्ययो भवः।
भवप्रत्यया जातिः। जातिप्रत्यया जरामरणशोकपरिदेवदुःख-
दौर्मनस्योपायासाः। [एवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्कन्धस्य निरोधो 5
सम्भवति। तत्र अविद्यानिरोधात्संस्काराः][1] निरुद्धाः।
[पेयालं।] एवमस्य केवलस्य[2] महतो दुःखस्कन्धस्य निरोधो भवति।
अयमुच्यते प्रतीत्यसमुत्पादः॥ पेयालं॥ य इमं प्रतीत्यसमुत्पादं
सम्यगभिसं निर्जीवं[3] यथावद्विपरीतमजातमभूतमसंस्कृत-
प्रतिषेधाक्षयमनं[4] शिवमभयमव्यापज्जमनुत्तरार्थमधुरमक्षयार्थं[5] पश्यति। 10
स धर्मं पश्यति। यस्तु[6] एवं सम्यगभिसं यावदनुत्तरमक्षयार्थं
धर्मं पश्यति। सोऽनुत्तरं[7] धर्मशरीरं बुद्धं पश्यति॥ पेयालं॥
[148b] तत्राविद्या कतमा। एतेषामेव पञ्चानां धातूनां पेयालंसंज्ञा[8]
पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा ध्रुवसंज्ञा प्राणसंज्ञा सुखसंज्ञा आत्मसंज्ञा
सत्त्वसंज्ञा[9] जीवसंज्ञा जन्तुसंज्ञा मनुजसंज्ञा मानवसंज्ञा 15

---

1 From Tib.—Modern copy: ° *upāyāsātāç canirudhyante*; Nep. *upā yāsāç ca*; but the wanting passage is not supplied in margin.

2 Wanting in Tib.

3 Tib. has: *ajīvam, nirjīvam.*

4 From other sources: *aviparītam abijam* (wanting in Tib.)

5 From other sources: *abhayam avyayam* (Wanting in Tib.)

6 So Nep.

7 So Nep.—Read: *anuttara.*°

8 So Nep. °Cp. *M. Vyut.* § 207.

अहंकारममकारसंज्ञा। एवमादि विविधमज्ञानमिदमुच्यते अविद्या। एवमविद्यायां सत्यां विषयेषु रागद्वेषमोहाः प्रवर्तन्ते तत्र ये रागद्वेषमोहा विषयेष्वमी अविद्याप्रत्यया: संस्कारा इत्युच्यन्ते। वस्तुप्रतिविम्बमिविज्ञानं। चत्वारि महाभूतानि
5 चोपादानानि[1] रूपमेकध्वरूपं[2]। विज्ञानसहजास्त्वारोऽरूपिण उपादानस्कन्धा[3] नाम। तन्नामरूपं। नामरूपसंनिश्रितानीन्द्रियाणि[4] षडायतनं। चयाणां धर्माणां संनिपातः स्पर्शः। स्पर्शानुभवो वेदना। वेदनाध्यवसानं तृष्णा। तृष्णावैपुल्यमुपादानं। उपादाननिर्जातं पुनर्भवजनकं कर्म भवः।
10 भवहेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः। जात्यभिनिर्वृत्तानां स्कन्धानां परिपाको जरा। स्कन्धविनाशो मरणं। म्रियमाणस्य संमूढस्य स्वाभिष्वङ्गस्यान्तर्दाहः शोकः। शोकोत्थलपनं[6] परिदेवः। पञ्चविज्ञानसंप्रयुक्तमसातानुभवनं दुःखं। दुःखमनसिकारसंप्रयुक्तं मानसं दुःखं दौर्मनस्यं। ये चान्य एवमादाय उपक्लेशा इम उपायासा इत्युच्यन्ते।

तत्र महान्धकारार्थेनाविद्या। अभिसंस्कारार्थेन संस्काराः। विज्ञाननार्थेन विज्ञानं। मननार्थेन[7] नामरूपं। आपद्वारार्थेन[8]

---

1 Tib. hbyuṅ-ba-chen-po bzhi-po ñe-bar-gzuṅ-nas gzugs goig-po ni gzugs-so = *catvāri mahābhūtāny upādāya rūpam*....

2 Nep. *ekadhyarūpam* modern copy *evādhya*.

3 = *ne-bar-len-pai phuṅ-po*.

4 °*niṣṛtāni*; corrected in margin °*sri*°.

5 chags-dah-bcas-pa = *sābhiṣvaṅgasya*, correct.

6 *uttha* = byuṅ-ba. 7 See *Çikṣâs.*, 251, n. 2 (manyanā).

8 So Nep.—Modern copy *apaddvāra*°—Tib. skye-bai sgoi-phyir = *janmadvārārthena*; but see VI. 101.

षड़ायतनं । स्पर्शनार्थेन स्पर्शः । अनुभवनार्थेन वेदना । परितर्षणार्थेन तृष्णा । उपादानार्थेनोपादानं । पुनर्भवजननार्थेन भवः । स्कन्धप्रादुर्भावार्थेन जातिः । स्कन्धपरिपाकार्थेन जरा । विनाशा[144a]र्थेन मरणं । शोचनार्थेन शोकः । वचनपरिदेवनार्थेन परिदेवः । कायसंपीड़नार्थेन दुःखं । चित्तसंपीड़नार्थेन दौर्मनस्यं । उपक्लेशनार्थेनोपायासाः । इति विस्तरः ॥

एवमुपदर्शितप्रत्ययानामनुच्छेदे[1] संसारो[2] ऽविकलः प्रवर्तते । द्वादशाङ्गप्रतीत्यसमुत्पादस्यैव संस्कारत्वात् । यदाऽऽचार्यपादाः ।

यथाचेयं क्रमाद्वृद्धः[3] संतानः क्लेशकर्मभिः ।
परलोकं पुनर्यातीत्यनादि भवचक्रकं ।
स प्रतीत्यसमुत्पादो द्वादशाङ्गस्त्रिकाण्डकः[4] । इति ॥

प्रत्ययानां पुनरुच्छेदे सर्वथैव संसरणं न स्यात् । कारणवैकल्यात् । ततश्च बुद्धोऽपि संसरेदेवमित्येतच्च प्रसज्यत इति ॥

एवं तावत्सौत्रान्तिकादिशोधयमुदस्य योगाचारविप्रतिपत्तिनिराकरणाय तन्मतेन दूषणमुद्भावयन्नाह । यदा न भ्रान्तिरपीत्यादि ।

यदा न भ्रान्तिरप्यस्ति माया केनोपलभ्यते ॥ १५

---

1 Tib. rkyen-rnams rgyun-ma-chad-na.

2 Nep. old reading: *saṁskāro*; Nep. new hand *saṁsāro*—Tib. has *hdubyed*.

3 *vṛddhaḥ* = skyes-nas = jāta.

4 Kleçakāṇḍa, karma°, duḥkha°; compare the three *vartman*, supra p. 351, n. 2, and *Congrès d'Alger*, *Notes sur le Pratityasamutpāda*.

यदा खलु अनवस्थातत्त्वतया [illegible] वादिभिः । भ्रान्तावस्थाबुद्धिरपि भवतां नास्ति बाह्यवत् । तदा माया कीदृगुपलभ्यते । केन प्रतीयते तद्ग्राहकवस्तुतत्त्वज्ञानमन्तरेण । नैव केन चिदित्यर्थः । यच्च पुनः क्वचित्- नैव परमार्थसद्बाह्यरूपतया भ्रान्तं तथा प्रतिभासते । न तत्रार्थ दोष इति भावः ॥

एवं[1] निराकर्तुमाह । यदा मायैवेत्यादि ।

यदा मायैव ते नास्ति तदा किमुपलभ्यते ।

यदा मायैव बाह्यतया ह्रस्वाद्याकारप्रवृत्त्या तव विज्ञान- वादिनो नास्ति । चित्तमात्रं जगदभ्युपगच्छतो बहिरर्थाभावात् । तदा किमुपलभ्यते । तदा किमिह प्रतिभासते । बहिरर्थाभावाद्ग्राह्यादिविच्छेदेन प्रतिभासो न युक्त इत्यर्थः ॥ अथ परस्याभिप्रायमाशङ्क्याह चित्तस्यैव स इत्यादि ।

चित्तस्यैव स आकारो यद्यप्यन्योऽस्ति तत्त्वतः ॥ ६६

उक्तमत्र क्वचित्तमेव कथञ्चित्[144b] या भ्रान्तं ह्रस्वाद्याकारं प्रतिभासत इति ॥ उक्तमेव । किं तु यद्यपि चित्तस्यैव ज्ञानस्यैव स इति ह्रस्वादिविच्छेदेन बाह्यतया प्रतिभासमान आकारो निर्भासः । अन्य इत्यपर आत्मराद्यात्मकाच्चित्ताकारात् । अस्ति विद्यते । तत्त्वतो वस्तुतः ॥ यद्यपीत्यभ्युपगम्योक्तं । तथापि नैतत्संगच्छत इत्याह । [चित्तमेव यदा मायेत्यादि][2] ।

---

1 So Ms.-stan na° f

2 From Tib. only.

चित्तमेव यदा नास्ति तदा किं केन दृश्यते ॥

चित्तमेव विज्ञानमेव वेदकतया स्वीकृतं। यदा नास्ति नाभ्युपगम्यते। न हि वेदकचित्तव्यतिरिक्ता का चिदन्या माया नाम। तदात्मतया। तस्यास्तथाप्रतिभासोपगमात्। तदा किं केन दृश्यते। किं केन प्रतीयते। दर्शनमेव हि केवलमस्ति न दृश्यं। दृश्यमन्तरेण दर्शनमपि न स्यात्। दृश्यापेक्षत्वात्तस्य। अतो न केन चिल्लिंगं चिह्नयेत। इत्यान्ध्यमशेषस्य जगतः प्राप्तमिति भावः॥ ननु स्यादेवैतत्। यदि ज्ञानस्यात्मसंवेदनं न स्यात्। यावता स्वसंवेदनतया स्वरूपं संवेदयत्तदभिन्नं मायादिप्रतिभासमपि वेदयेत्। तथा च सति न का चित्क्षतिः॥ इति विज्ञानवादिनो ऽभिप्रायमाशङ्क्याह। उक्तं चेत्यादि।

उक्तं च लोकनाथेन चित्तं चित्तं न पश्यति[1] ॥ १७

स्वभावशून्यमेव सर्वं जगद्यदा युक्तितः प्रतिपादितं। तदा कः कस्य स्वभावो वस्तुत इति कस्य केन वेदनं स्यात्। उक्तं च भगवता। सर्वधर्माः शून्याः। शून्यतालक्षणं चित्तं। सर्वधर्मा विविक्ता। विविक्तालक्षणं चित्तमिति॥ किं च। उक्तं च कथितं च। लोकनाथेन। लोकानां सर्वसत्त्वानां नाथेन प्रभुणेन बुद्धेन भगवता। किमुक्तं। चित्तं चित्तं न पश्यतीति। चित्तं

[1] On the *svasaṃvedana*, see Muséon, N.S., II, p. 177.

स्वात्मानं न जानाति । सत्यपि वस्तुत्वे स्वात्मनि क्रियाविरोधात्[1] । कथमिव । न च्छिनत्ति यथात्मानमसिधारा ।

न च्छिनत्ति यथात्मानमसिधारा तथा मनः ।

यथा सुतीक्ष्णाप्यसिधारा खड्गधारा तद्वन्यवदात्मानं स्वकायं न च्छिनत्ति न विघाटयति । स्वा[145a]त्मनि क्रियाविरोधात् । तथा मनः । असिधारावच्चित्तमपि स्वात्मानं न पश्यतीति योज्यं । तथा हि न तदेवैकं ज्ञानं वेद्यवेदकवेदनात्मस्वभावत्रयं युक्तं[2] । एकस्य निरंशस्य चित्रस्वभावताऽयोगात्[3] ॥

तच्चेदमुक्तं । आर्यरत्नचूडसूत्रे[4] । स[5] चित्तं परिगवेषमाणो नाध्यात्मं चित्तं समनुपश्यति । न बहिर्धा चित्तं समनुपश्यति । न स्कन्धेषु चित्तं समनुपश्यति । न धातुषु चित्तं समनुपश्यति । नायतनेषु चित्तं समनुपश्यति । स चित्तमसमनुपश्यंश्चित्तधारां पर्येषते । कुतश्चित्तस्योत्पत्तिरिति । आलम्बने सति चित्तमुत्पद्यते । तत्किमन्यच्चित्तमन्यदालम्बनं । अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तं । यदि तावदन्यदालम्बनमन्यच्चित्तं तद्विचित्तता भवि-

---

1 Kāritra, *M. Vyut* 245 (295).

2 So Ms.—Tib. = *naikasmin jñāne .... ° trayam yuktam.*

3 °*bhāvatā'yogāt*, so Ms.

4 See *Çikṣās.* Index.—This very passage (°*paripṛcchā*) occurs in the *Madhyamakavṛtti* (Bibl. Buddh.) p. 62, 4, and has been translated by Burnouf *Intr.* p. 561;—also in *Çikṣās.* 235. 1 (See note in loco).

5 Mss. *svacittam.*—Tib. *de sems rab-tu-tshol-ba.*

यति[1]। अथ यदेवाखण्डनं तदेव चित्तं। तत्खण्डं चित्तं चित्तं पश्यति[2]। न हि चित्तं चित्तं खण्डयुपपद्यति। तद्यथा न तथैवाधिधारथा सेवाधिधारा शक्यते छेत्तुं। न तेनैवाङ्गुल्यग्रेण तदेवाङ्गुल्यग्रं स्पृष्टुं शक्यते। [3]एवमेव तेनैव चित्तेन तदेव चित्तं द्रष्टुमिति विस्तरः॥ 5

अथ चित्तमात्रवादिनः स्वात्मनि [क्रिया]विरोधं[4] विघटयितुं स्वपक्षप्रसाधनाय दृष्टान्तमुद्भावयन्नाह। आत्मभावमित्यादि।

आत्मभावं यथा दीपः[5] संप्रकाशयतीति चेत्॥ १८

आत्मभावं स्वरूपं[6]। यथा दीपः। प्रदीपः। संप्रकाशयति द्योतयति। यथा हि किञ्चान्धकारावृतघटादिवस्तुप्रतिपत्तये प्रदीप उपादीयते। न तथा प्रदीपप्रकाशनाय प्रदीपान्तरं। अपि तु घटादि प्रकाशयन्नेवात्मानमपि प्रकाशयति॥ तथा प्रकृतेऽपि स्वसंवेदने वेदितव्यं। न चापि क्व चिद्विरोधो दृष्ट इति सर्वत्र योजनीयं। तस्मात्प्रदीपवद्विरोध एवेति चेत्। यद्येवं मन्यसे। तदा नैवं वक्तव्यं। कुत इत्याह। नैवेत्यादि। 10 15

---

1 *Sems de gñis-su hgyur-ro.*

2 *Sems de-ltar mthoń-bar hgyur-te. Sems-kyis sems mthoń-bar mi ruń-ño.*

3 *Madh. vṛtti* has: *evam eva na tenaiva .... çakyaṁ draṣṭum*, and our Tib. too.

4 *kriyā* is wanting in Mss. But Tib. has: *ruń-la byed-pa hgal-ba.*

5 This is a capital instance in favour of the *svasaṁvedana*, see *Sarvadarçanas.* (Muséon, II, p. 177 and foll.)

6 *ruń-gi dños ni ruń-gi ruń-bshin yin-te.*

नैव प्रकाश्यते दीपो यस्मान्न तमसावृतः।

नैव प्रकाश्यते। घटादिवन्नैवोद्द्योत्यते। दीपो यस्मान्न तमसावृतो [145b] नान्धकारपिहितः। विद्यमानस्यावरणस्यापनयनं प्रकाशनं। ततो युक्तं घटादीनां प्रकाशनं। तेषां प्राग्विद्यमानत्वात्। नैवं प्रदीपस्य तस्य प्रागविद्यमानत्वात्। न चाविद्यमानस्य प्रकाशनं युक्तमसत्त्वात्। तस्मान्नैव प्रकाश्यते दीपः। इति विसदृशत्वान्न प्रदीपदृष्टान्तात्साध्यसिद्धिः॥

स्यादेतत्। आत्मभावमित्यादिना नैतदभिधीयते यदात्मानं घटवन्नमसावृतं प्रकाशयति दीपः। अपि तु तत्स्वभावं प्रति परनिरपेक्षतामात्रमस्याभिधीयते। एतदेवोपदर्शयन्नाह। न चीत्यादि।

न हि स्फटिकवन्नीलं नीलत्वेऽन्यमपेक्षते॥ १९
तथा किं चित्परापेक्षमनपेक्षं च दृश्यते।

हिरिति यस्मात्। यथा स्फटिकोपलः स्वयमनीलः सन्। नीलत्वे नीलगुणोत्पत्तिनिमित्तमन्यमुपाधिं नीलपत्त्रादिसंनिधिमपेक्षते। तथा स्वयमेव यदस्तु नीलं तदपि न नीलत्वेऽन्यमुपाधिमपेक्षते। तथा तेन प्रकारेण किं चिद्घटादिकं परापेक्षं प्रदीपाद्यपेक्षं प्रकाश्यं दृश्यते। किं चित्पुनः प्रदीपादिकमनपेक्षं च। स्वयं प्रकाशात्मकं दृश्यते। उपलभ्यते। एतावन्मात्रमेव विवक्षितं।

एवं विज्ञानवादिनोपदर्शिते विशेषे सिद्धान्तवादी नीलमेव तावन्नीलत्वे परनिरपेक्षं दृष्टान्तत्वेनोपदर्शितं प्रतिषेधयन्नाह । अनीलत्व इत्यादि ।

अनीलत्वे न तन्नीलं कुर्यादात्मानमात्मना ॥ २०[1]

अयमपि न सदृशो दृष्टान्तः । यतो नीलमपि न नीलत्वे स्फटिकवन्निरपेक्षं । तद्भावं प्रति स्वहेतुप्रत्ययापेक्षत्वात् । कदा पुनरिदमनपेक्षं स्यात् । यदि तदनीलमेव स्वहेतोरुत्पद्येत । पुनस्तद्भावे परनिरपेक्षं स्वयमेव नीलमात्मानं कुर्यात् । न चैतदस्ति । यतो ऽनीलत्वे नीलगुणरहितत्वे सति । नेति निषेधयति । तदिति नीलाभिमतं वस्तु । नीलं नीलगुणयुक्तमात्मानं स्वरूपमा[146a]त्मना स्वयमेव न कुर्यात् । न कर्तुं शक्नोति पूर्ववत्स्वस्मिन् क्रियाविरोधात् । तस्मान्न नीलस्यापि परानपेक्षता नीलत्वं प्रति स्फटिकवत् ॥

तथा हि स्फटिकोपलोऽपि वस्तुतोऽवस्थितरूप एवोपाधिसंनिधौ न नीलोपरागमनुभवति । अपि तु सर्वस्योपादानलक्षणात्[2] । नीलोपाधिविशेषसहकारिणस्तु पूर्वस्वरसनिरोधात् ।

---

[1] Minaev has:

tathā kiṁ cit parāpekṣam anapekṣaṁ ca dṛçyate |
anīlatve na tan nīlaṁ nīlahetur yatheṣyate ॥ २० ॥
nīlam eva hi ko nīlaṁ kuryād ātmānam ātmanā |
anīlatve na tan nīlaṁ kuryād ātmānam ātmanā ॥ २१ ॥

In the Ms. Burn. 90, 20B and 21A are wanting; *also in the Tibetan translation* (Mdo, XXVI, fol. 30 a6).

[2] So Ms.—sarvasya is certainly wrong; °*sv*° is correct (see following note).

अन्य एव नीलगुणोपरक्तः स्फटिकोपल उत्पद्यत[1] इति विद्वान्नः। तस्मात्साधारणमनयोस्तदुभयं प्रति हेतुप्रत्ययाधीनत्वं। इति प्रकृतेऽपि साध्ये न कश्चिदिग्रहः॥

ननु प्रियमिदमनुष्ठितं प्रियेण। यस्माज्जडस्वभावव्यावृत्तात्मतया स्वहेतुप्रत्ययात्। उत्पत्तिरेव ज्ञानस्य। प्रकाशान्तरनिरपेक्षस्यात्मप्रकाशता स्वसंवेदनमुच्यते। एतदेव तथापि नीलस्वरूपपरामर्षेण[2] समर्थितं। एतावन्मात्रेण प्रदीपोऽपि दृष्टान्तीकृतः। न पुनरस्माभिः कर्मकर्तृक्रियाभेदेन ज्ञानस्यात्मप्रकाशनमिष्यते। एकस्य यतः कर्मादिस्वभावत्वयस्यायोगात्। तत्र क्रियादिभेदेन दूषणेऽपि किं विदूषितमस्माकं स्यात्। स्वहेतुजनितस्यात्मप्रकाशस्यानुपघातात्। इति नात्मसंवेदने प्रतिपादितदोषप्रसङ्गः॥

तदुक्तं।

विज्ञानं जडरूपेभ्यो व्यावृत्तमुपजायते।
दृश्यमेवात्मसंविच्चिरस्य याऽजडरूपता॥
क्रियाकारकभेदेन न स्वसंविच्चिरस्य तु।[3]
एकस्यानंशरूपस्य तेषामनुपपत्तितः॥ इति॥[4]

---

1 on-kyaṅ thams-cad raṅ-gi ñe-bar-len-pai skad-cig-ma daṅ sṅon-poi khyad-par lhan-cig-byed-pai rkyen-pas kyaṅ sña-ma raṅ-ñid-kyi(s) hgags-nas ṡel-gyi rdo sṅon-poi yon-tan-gyis bsgyur-ba gshan ñid skye-bar hgyur-ro = *api tu sarvasyopādānakṣaṇa-nilopādhisahakāripratyayād api pūrvasvarūpaniroddhāt*.....

2 So Ms.

3 hdi-yi raṅ-bshin-rig-pa ni bya daṅ byed-poi dṅos-por min = *kriyākārakarūpeṇa*.

4 From some Yogācāra-treatise.

अत्रोच्यते । क्रियाकारकभेदेन व्यवहारप्रसिद्धं प्रज्ञार्थमभिगम्य दूषणमुक्तं । स्वसंवेदनग्रहस्य तदर्थाभिधायकत्वात् । यद्हि पुनर्दोषभयाल्लोकप्रसिद्धोऽपि ग्रन्थार्थः परित्यज्यते । तदा लोकत एव बाधा भव[164b]तो भविष्यति ॥

इत्यपि न परमार्थतः स्वसंवेदनसिद्धिः । तथा हि हेतु- 5
प्रत्ययोपजनितस्य प्रतिबिम्बस्येव निःस्वभावत्वमुक्तं । तथा च सुतरां न स्वसंवेदनं ज्ञानस्य । तत्त्वतो निजस्वभावाभावात् । न च स्वभावाभावे गगनोत्पलस्यात्मसंवेदनमुचितं । न चापि जड़-स्वभावता मध्यमकवादिनं प्रति परमार्थतः कस्य चित्सिद्धा । येन जड़व्यावृत्तमजड़ं स्वसंवेदनं स्यात् । तस्मादन्यानेव वस्तु- 10
वादिनः प्रति युक्तमेतदुक्तं[1] । ततो निःस्वभावतया न कथं चिदपि स्वसंवेदनसिद्धिः ॥ एतत्पुनः पश्चात्स्यात्युपक्षानोपदर्शयिष्यामः[2] ॥

सांप्रतं प्रदीपस्य स्वयंप्रकाशतामभ्युपगम्य बुद्धेः स्वसंवेदनमयुक्तमिति प्रतिपादयन्नाह । दीप इत्यादि । 15

दीपः प्रकाशत इति ज्ञात्वा ज्ञानेन कथ्यते ।
बुद्धिः प्रकाशत इति ज्ञात्वेदं केन कथ्यते ॥ २२[3]

भवतु वा प्रदीपस्य प्रकाशात्मता । तथापि न बुद्धिर्स्वसंवेदन-

---

1 Modern copy has: *yuktam eva tad.*
2 ix. 24.
3 According to the Minaev's edition; really 21.

साधनं[1] प्रति सदृशो दृष्टान्त इति समुदायार्थः। दीपः प्रकाशत इति। आभासते प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वयमेव। इति ज्ञात्वा प्रतीत्य ज्ञानेन बुद्ध्या कथ्यते। प्रतिपाद्यते। प्रदीपश्च ज्ञानविषयत्वात्। बुद्धिर्ज्ञानं प्रकाशत इति यदुच्यते। तत्पुनः तेन ज्ञानेन ज्ञात्वा कथ्यत इति परं पृच्छति॥

न च किं चिद्बुद्धिप्रतिपत्तिनिबन्धनमस्तीति[2] असंभावनां प्रकाशयति। न तावत्पूर्वज्ञानेन तत्प्रतिपत्तिः। तत्कालमनुत्पत्तेस्तस्याभावत्वात्। नापि पश्चात्कालभाविना तदानीं क्षणिकतया तस्याग्राह्यातीतत्वात्। न च तत्समकालभाविना तेन तस्यानुपकारात्। न चानुपकारकस्य विषयभावः। आकारणं विषय इति वचनात्। नापि स्वयं। तत्रैव विप्रतिपत्तेः। तत्कथं तत्प्रतीतिरिति न विद्मः॥

इत्थं सर्वथा बुद्धेरप्रतिपत्तौ तत्संवेदनमतीवायुक्तमित्याह[3] [147ᵃ]। प्रकाशा वेत्यादि।

प्रकाशा वाप्रकाशा वा यदा दृष्टा न केन चित्।
वन्ध्यादुहितृलीलेव कथ्यमानापि सा मृषा॥ २३

प्रकाशा वा। प्रकाशात्मिका दीपवत्। अप्रकाशा वाप्रकाशात्मिका घटादिवत्। परस्परसमुच्चये वाशब्दद्वयं। बुद्धिर्यदा

---

1 *Saṁvedana* = raṅ-rig-pa = *sva* °.

2 Tib ... *yod-pa ma-yin-na shes-pai-sgra ni mi-srid-pa stan-par-byed-pa yin-no* = ... astīti itiçabdo 'sambhāvanām.....

3 The folio 147 is wanting in the Nep. Ms.

दृष्टा न केन चित् । न प्रतिपन्ना केन चित्प्रतिपन्ना स्वयं-रूपेण वा[1] । यदेतिपदं तदेत्याकर्षति । तदा वन्ध्याया अप्रसव-धर्मिण्याः स्त्रिया दुहिता पुत्रो तस्या लोका विज्ञानो लक्षितं । तद्वत् । कथ्यमानापि । आख्यायमानापि सा सुधा । येति बुद्धिर्सुधेति निष्कला ॥ वन्ध्यादुहितुरविद्यमानतयाप्रतिपन्न- 5
त्वात् तल्लोका सुतरामप्रतिपन्नेत्यभिप्रायः ।

अथ वानुत्पन्ननिरुद्धस्वभावतया वन्ध्यादुहितृसमानीया बुद्धिः । अप्रतीततत्स्वभावतया तल्लोकावत्स्वसंवित्तिः । तदप्रती-तेस्तस्या अथप्रतीतिरिति कथ्यमानापि युक्तिरहितेन वचन-मात्रेण सा स्वसंवित्तिर्सुधा । अनुपादेयत्वान्निष्प्रयोजना ॥ 10
स्यादेवं । युक्तिशून्यं वचनमात्रमेतत् । यत इयमत्र युक्तिरस्ती-त्याह[2] । यदि नास्तीत्यादि ।

यदि नास्ति स्वसंवित्तिर्विज्ञानं स्मर्यते कथं ।

यदि स्वसंवेदनं विज्ञानस्य । नास्ति न विद्यते । तदा विज्ञानं स्मर्यते कथं । विज्ञानस्य स्वसंवेदनाभावादुत्तरकालं 15
स्मरणं न स्यात् । न ह्यननुभूतस्मरणं युक्तमतिप्रसङ्गात् । तस्मा-

---

1 So Maith.—Tib. rtogs-pa-po hga yaṅ med-la rtogs-pa cuṅ-zad kyaṅ med-de raṅ daṅ gzhan gñis kyaṅ ma yin-no = *pratipattuḥ kasya cid abhāvān na kā cit pratipattir api; svaparobhayam api nāsti.*

2 Ms. syād etan nu yuktiçūnyaṁ vacanamātram etat. yata ubhayatra yuk-tir ...; Tib. de-lta mod kyi hdi ni rigs-pas stoṅ zhiṅ thsig-tsam yin te. gaṅ gi-phyir hdi-la rigs-pa hdi yod-do zhes. ...

दृतुभवफलस्य स्मरणस्यौत्तरकालं दर्शनाज्ज्ञानसंवेदनमनौत्पत्तिकमनुमीयत इति ।

नैतत्साधनं साधीयः[1] । यतो यदि स्वसंवेदनकार्यतया स्मरणं निश्चितं भवेत् । भवेदप्येवंधर्मा धूमः स्वसंवेदनस्य कारणं[2] स्मृतिः । न चासिद्धे स्वसंवेदने प्रमाणतः । स्मरणस्य तत्कार्यतानुपपन्नमस्ति । सर्वथोभयप्रतिपत्तिनान्तरीयकत्वात्कार्यकारणभावप्रतिपत्तेः[3] । न च चक्षुरादेरिव विज्ञानमदर्शनेऽपि स्मरणं तत्कार्यं वेत्स्यति । चक्षुषो हि व्यतिरेके नीलादिज्ञानाभावतो [व्यतिरेकद्वारेण] तत्कार्यमनुमीयते[4] । स्मृतिस्तु ज्ञानसंवेदनमन्तरेणापि भवतीति प्रतिपादयिष्यामः । इति स्वसंवेदनकार्यतानिश्चयमन्तरेण स्मरणस्य तदिगाभावान्न संवेदनसिद्धिः ।

अतः स्मरणमपि ज्ञानत्वात्कथं सिद्धमिति वक्तव्यं । न च स्वयमसिद्धं सिद्धं ज्ञापकमन्यस्य । न च स्मरणं स्वसंवेदनस्य प्रत्यक्षतया ज्ञापकं तस्य तस्मादन्यत्वात् । न च ज्ञानस्य ज्ञानान्तरविषय[त्वं][5] । बहिरर्थवत्संबन्धाविशेषादिदोषप्रसङ्गात् ॥

---

1 Tib. *hdi yan sgrub-par byed-pa yin-pas hdis bsgrub-par-bya-ba ma yin-te.* —The *lotsavas* did not understand the word *sādhīyas* or read *sādhya* (bsgrub-par-bya-ba.)

2 Tib. has *bsgrubs-par-byed-pa* (sic).—Possibly: *sādhakam.*

3 Ms. has: sarvatobhaya° = thams-cad-du rgyu dan hbras-bu rtogs-pa ni gñi-ga rtogs-pa med-par ma yin-no = [*sarvathā hetuphala*[*bhāva*]-*pratipattir ubhayapratipattim antareṇa nāsti.*—Cp. *Nyāyabinduf* 22. ₉, 52. ₁₁.

4 Ms. ... *nīlādijñānamabhavatu tatk*°—Tib. mig-med-par sñon-po-la-sogs-pai çes-pa med-pas *ldog-pai-sgo-nas* dei hbras-bu rjes-su-dpog-go ... *vyāvṛttidvāreṇa...*

5 *çes-pa ni çes-pa gshan-gyi yul ma yin-te.*

अन्यथाविशेषाभावेनानवस्थाविनाशि स्मरणेन तस्य ग्रहणं स्यात्। अथ तेन पूर्वमननुभूतत्वान्न स्मर्यत इति चेत्। इहापीति-पीतेनापि न पूर्वमनुभूतमिति समानः प्रसङ्गः।

कार्यकारणभावोऽपि न तस्य निदानको युज्यते। कार्य-कारणभावस्यैव परमार्थतोऽभावात्। सत्यपि तस्मिन् सर्व-ज्ञानानां स्वप्रतिपत्तिनिष्ठतया तद्ग्रहणस्याग्रहणात्[1]। यथा-व्यवहारमभ्युपगमे काल्पनिकत्वं[2]। काल्पनिकत्वे च सर्वव्यव-हाराणां कल्पनाभिर्मितत्वात्तुच्छत्वमिति साधितं नः साध्यं[3]॥

इति न स्मृतेः स्वसंवेदनसिद्धिः॥

भवतोऽपि कथं तर्हि स्वसंवेदनाभावे स्मृतिरित्याह। अन्या-नुभूत इत्यादि।

अन्यानुभूते संबन्धात्स्मृतिराखुविषे यथा॥ २४

[4]ज्ञानादन्यस्मिन् ग्राह्ये वस्तुनि विषये ऽनुभूते सति ज्ञाने स्मृतिः स्मरणमुपजायते। [5]नन्वन्यस्मिन्ननुभूतेऽन्यस्य स्मरणेऽति-प्रसङ्गः स्यादित्याह। संबन्धादिति। विषयेऽनुभूते[6] तद्विज्ञान-स्मरणं संबन्धाद्भवति। विज्ञानं हि तद्ग्राहकतया तत्संबद्धं[7]।

---

1 *rañ-ñid rtogs-pa-la mthar thug-pa yin-pas phyir dañ de hdzin-par mi nus-pai-phyir-ro.*

2 *brtags-pa-ñid.*

3 *kun-rdsob bcgrub-bya yin-pas don-dam-pa ma bcgrubs-par hgyur-ro.*

4 *hdir ces-pa-las gzhan = tatra jñānād....*

5 Ms. *na cānyasmin....*

6 *yul dran-pa-na brel-ba-las ces-pa.... = viṣayasmaraṇe saṃbandhāj jñāna-smaraṇam....*

7 Ms. *tatsaṃbandham.*

अतो विज्ञानं स्मर्यते। नान्यत्॥ [1]सत्यपि संबन्धे ऽन्यस्मिन्ननुभूते ऽन्यस्य स्मरणे विप्रुतं स्मरणं स्यादिति चेत्। न[2]। पूर्वमनुभूतो विषय उत्तरकालमनुस्मर्यमाणः स एवानुभवविशिष्टो ऽनुस्मर्यते। तदविशिष्टस्य तस्य ग्रहणात्। ज्ञानमेव च विषयानु-
5 [148ª]भवो। नान्य। इति विषयानुभवस्मरणात्तत्संबद्धतया ज्ञाने स्मरणमभिधीयते। न तु विषयरहितं ज्ञानमपि केवलमनुस्मर्यत इत्यदोषः॥

ननु कथमिव ज्ञानसंवेदनाहितस्मृतिवासनाबीजमन्तरेण स्मृतिरुत्तरकालं स्यादित्याह। आखुविषं यथेति। आखुविषं। मूषिकविषं। यथा संबन्धात्कालान्तरेण जायते तथा स्मृतिरपीत्यर्थः। तथा हि मूषिकविषमेकस्मिन् शरीरक्षणे[3] संक्रान्तं पुनः कालान्तरेण मेघस्तनितमधिगम्य[4] विनापि स्वसंवेदनाहितस्मृतिवासनाबीजमिदंप्रत्ययतामाचार्यस्तदृत्तित्वात्[5]। अन्यस्मिन् क्षणे विक्रतिमुपयाति। तथा प्रकृतेऽपि न दूष्यतीति[6]
15 भावः॥

पुनरपि विज्ञानवादी ज्ञानसंवेदनसिद्धये प्रकारान्तरमुपदर्शयितुमाह। प्रत्ययान्तरेत्यादि।

---

1 *hbrel-ba bden kyaṅ hdi ma myoṅ na gshan dran-pa ni.... = ... tasminn ananubhūte.*

2 Ms. *na pūrvam.*—Tib. *ma yin te.*

3 The Tib has: *skad-cig-la lus-la hphos-nas* = ekasmin kṣaṇe śarīrasaṅkrāntam.

4 According to Tib. °*stanitapratyayam.*

5 On the *smṛitivāsanābīja* (dran-pai chags-kyi sa-bon), see our partial translation of the *Sarvadarçana*, Muséon (1901), note 1ff.

6 *skyon med-do* = na doṣa iti....

प्रत्ययान्तरयुक्तस्य दर्शनात्स्वं प्रकाशते ।

प्रत्ययान्तरं कारणान्तरं[1] । ईक्षणिकादिविद्या परचित्तादिज्ञानाभिज्ञा च[2] ताभ्यां युक्तस्य तत्सामग्रीसंबद्धस्य चित्तस्य दर्शनात् । प्रतिभासनात् । विज्ञानस्य स्वं प्रकाशते । स्वरूपं प्रतिभासते । संवेदनमस्तीति यावत् । यदि हि तत्सर्वदा[3] परोक्षरूपं कथं कदा[4] चित्सामग्रीविशेषादुपलभ्येत । ततो यथा सामग्रीविशेषात्परचित्तमुपलभ्यते तथा समनन्तरालम्बनादिप्रत्ययान्तरचित्तमप्युपलभ्यत[5] इति भावः ॥

एतदपि न ज्ञानसंवेदनसाधनमित्याह[6] । सिद्धाञ्जनेत्यादि ।

सिद्धाञ्जनविधेर्दृष्टो घटो नैवाञ्जनं भवेत् ॥ २५

सिद्धं च तदञ्जनं च सिद्धस्य वाञ्जनं । तस्य विधिर्विधानं प्रयोगः । तस्माद्दृष्टः । प्रतीतो घटो निधानादि वा । नैवाञ्जनं भवति । न च घटादिरञ्जनमेव स्यात् । न यद्यस्मात्प्रतीयते तदेव तद्भवति ॥ एवमीक्षणिका[दि]विद्यासहकारिणा[7] ज्ञानेन

---

1 rkyen gzhan ni dus gzhan yin te = *kālāntaram*. This reading is possibly better, being more difficult; *kāraṇa* is given by a second hand in the Nep. Ms.

2 *lta-bai rig-pa-la-sogs-pa daṅ gshan-gyis* (?) *sems ṣes-pa-la-sogs-pai mṅon-par-ṣes-pa dag* = ikṣaṇikāvidyādi-paracittajñānādi-abhijñābhyām.

3 thams-cad-du = *sarvathā*.

4 *kadā-cit* = brgya-la yaṅ.

5 See *Nyāyabindu* 13, 10 foll.

6 *na* in *sādhana* is given in margin, second hand.

7 *ādi* from Tib. *rig-pa-la-sogs*.

परविषयं च[1] ग्रहणादिति। नैतावता ज्ञानवेद्यं सिद्धं स्यात्। तस्मान्नैतदपि [146b] साध्योपयोगि साधनं। ननु यदि ज्ञानमविदितस्वरूपं स्यात्। अर्थस्यापि प्रतीतिर्न स्यादव्यक्तव्यक्तिकत्वाज् ज्ञानस्य न ह्यर्थस्य व्यक्तिमदप्रतीतौ कथमर्थस्य प्रतीतिः[2]। तथा हि स्वसंवेदनस्य प्रतिषेधादन्येनान्यस्य ग्रहणायोगाच्च। तद्ग्रहणाभ्युपगमे चोत्तरोत्तरस्याप्रतीतस्य प्रतीतये ज्ञानान्तरानुसरणेनानवस्थाप्रसङ्गाच्च। न कथं चिदप्यर्थप्रतीतिरिति[3]। तेन यदुक्तं। अव्यानुभूत इत्यादि। तदसंगतं। अर्थस्यानुभवाभावात् सर्वस्यायं दृष्टादिव्यवहारो लोके न स्यादित्याह। यथा दृष्टमित्यादि।

यदुच्यते दृष्टादिव्यवहारो न स्यादिति। न किं परमार्थतो न स्यात्। संवृत्या वा। तत्र यदि परमार्थतो न स्यादित्युच्यते। तदा प्रियमिदमस्माकं। न हि सांवृतस्य परमार्थचिन्ताधानमवतारोऽस्ति। अथ लोकप्रसिद्धितस्तदा।

यथा दृष्टं श्रुतं ज्ञातं नैवेह प्रतिषिध्यते।

---

1 *ca*, wanting in Tib.

2 So Nep. Ms.—The old interpunction has been erased before *na hy*, and *katham*—Tib. has:...don yaṅ rtogs-par mi hgyur-ba ma yin-nam çes-pa ni mig-gsal-ba gsal-bar-byed-pai-phyir te don ni gsal-ba ma yin-pa. de ma rtogs-pa-la don ci-ltar rtogs-par hgyur-te. (*mig-gsal-ba = cakṣur vyakta*, to be read *mi-gsal-ba = avyakta*). I have little doubt that the old reading, previous even to the Tibetan translation, was as following:...*arthasyāpi pratītir na syāt; avyaktavyaktikatvāj jñānasya tarhy arthasya pratītis, tad apratītau katham*....(See supra p. 352, n. 1, a conjecture on the relations between the Tibetan translation and our Ms. or its prototype.)

3 This very argument is forcibly summarized in the line *Sarvadarçana* p. 15, l. 17, *Apratyakṣopalambhasya nārthadṛṣṭiḥ prasidhyati*. (Dharmakirti.)

इति । यथा दुष्टमिति । चक्षुरादिविज्ञानेन प्रत्यक्षेण प्रतिभासं । पुनरिति । परमार्थादागमाच्च । ज्ञानमिति । निरूपणिक्रियाहेतुमानाभिधानं[1] । तदेवंविधं सर्वं व्यवहारज्ञानमित्य एव प्रविशिष्यते । न चार्थते । यथथा लोकः प्रतीयते तत्तथैवाविचारितरूपमभ्युपगम्यते लोकप्रसिद्धितः । न तु पुनः परमार्थतः ॥ तेन ज्ञानमवेद्यभावादूर्ध्वमभिधानादद्योऽपि दोषाः परमार्थपक्षवादिन इह नावतरन्ति ।

यदि तत्तथैवाभ्युपगम्यते[2] । किं नाम तर्हि प्रविशिष्यते । इत्याह । सत्यत इत्यादि ।

सत्यतः कल्पना त्वत्र दुःखहेतुर्निवार्यते ॥ २६

सत्यतः परमार्थतः । कल्पनाऽरोपः[3] । तुशब्दः पुनरर्थे । सा पुनरत्र । विषये निरूपणे सा । निवार्यते प्रतिषिध्यते । कुतो दुःखहेतुरिति हेतुपदलोपात् [140ᵃ] । दुःखस्य हेतुः कारणं यस्मात्तस्मादित्यर्थः । उपादानस्कन्धानां सदसदादिकल्पनाश्रित-प्रवृत्तिहेतुत एव च संसारस्य दुःखस्वभावः[4] ।

---

1 See *Nyāyabindu*, p. 104.

2 *tathaivā ᵓbhyupa*,° so Ms.

3 So Ms.

4 *Saṃsāra* from a second hand written in margin after *hetuta eva ca*.—Tib. has: ñe-bar-len-pai phuṅ-po-rnams yod-pa daṅ med-pa-la-sogs-pa brtags-pas bshag-pa hjug-pai rgyu-ñid ni hkhor-ba yin-te. sdug-bsñal kun-hbyuṅ hjig-rten daṅ. lta gnas śrid-pa aṅ de-dag ñid ces-pai tshig-las... *upādāna-skandhāḥ sadasadādikalpanāśritapravṛttihetava eva saṃsāraḥ duḥkhaṃ samudayo....*—I should admit that *śhita* (bshag-pa) is out of place, and read °*hetuta eva saṃsāraḥ, saṃsāraç ca*....

दुःखं समुदयो लोको दृष्टिः स्थानं[1] भवस्य तत् । इति वचनात् । इति सत्यतः कल्पना दुःखहेतुर्भवति । तस्मादसत्समारोप-कल्पनाभिनिवेशप्रतिषेधमात्रमत्राभिप्रेतं । न तु वास्तवं किं चित्प्रतिषिध्यत इति ॥ तदेवं स्वसंवेदनं ज्ञानस्य न कथं चिदपि युज्यते । तदुक्तं ।

न बोध्यबोधकाकारं चित्तं दृष्टं तथागतैः ।
यच्च बोद्धा च बोध्यं च तच्च बोधिर्न विद्यते[2] ॥ इति ॥

यत्तु च चिन्नगवता चित्तमायतास्तिलसुक्तं । तत्स्कन्धाय-तनादिवत्क्लेशार्थतयेति कथञ्चिद्यते[3] ॥

इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृते योजयन्नाह । चित्ता-दन्येत्यादि ।

चित्तादन्या न माया चेन्नाप्यनन्येति कल्प्यते ।
वस्तु चेत्सा कथं नान्यानन्या चेन्नास्ति वस्तुतः ॥ २७

तर्हि चित्तादन्या माया स्यात् । अनन्या वा स्यात् । उभय-स्वभावा वा । अनुभयस्वभावा वा । इति चत्वारो विकल्पाः । तत्र न तावत्प्रथमपक्षः । चित्तादन्याभ्युपगमेऽपि चित्तमात्रं जगदिच्छतः सिद्धान्तविरोधः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु यदा मायैव ते नास्तीत्यादिना[4] प्रतिपादित एव दोषः । तृतीयस्तु

---

1 Read *dṛṣṭisthānam* —Quoted from the Abhidharmakoça.

2 ...de-la byaḥ-chub-sems yod-min = *tatra bodhicittaṁ nāsti.*

3 See infra IX, 73 at the end; supra ad IX, 6.

4 IX, 16.

प्रकारो न संगच्छते । परस्परविरुद्धयोरेकत्राभावात् । अथ चतुर्थी कल्पना । सापि न संगच्छते ॥ तामुपादायोच्यते । चित्तादन्या न माया । इत्यन्यत्वप्रतिषेधः । अनन्या तर्हि । नाप्यनन्येति तत्त्वतोऽपि प्रतिषेधः । इति[1] उभयपातपक्षप्रतिषेधाद्[2] कल्प्यते व्यवस्थाप्यते सोऽपि न युक्तः । अन्योन्यपरिहारवतोरेक- 5
प्रतिषेधस्यापरविधिनाऽन्तरीयकत्वात्तयोरेकत्राभावात् । चतुर्थी कल्पना सापि न संघटते ॥

अपि च वस्तु चे[दि]ति । य[149b]दि सा माया वस्तुसती कथं नान्या । चित्ताद्व्यतिरिक्ता न भवति । अथानन्या चेद्यदि । चित्तमेव माया । तदा नास्ति वस्तुतः । न विद्यते परमा- 10
र्थतः । तस्यास्तत्त्वभावत्वात्[3] । चित्तमेव केवलं[4] । एतत्तदेवा-
यातं यदुक्तं ।

यदा मायैव ते नास्ति तदा किमुपलभ्यते ।
इति[5] ॥ अधुना प्रकृतं प्रसाध्योपसंहरन्नाह । असत्यपीत्यादि । 15

असत्यपि यथा माया दृश्या द्रष्टृ तथा मनः ।

असती । उपलभ्यमाना माया दृश्यादिवदवस्तुतोऽसत्त्वभावा ।
तादृश्यपि दृश्या दर्शनविषया यथा माया । द्रष्टृ तथा मनः ।

---

1 =de-ltar=evam.
2 *gñi-ga ba-ga-pai phyogs.*
3 *don-dam-par yod-pa ma yin-pa de-la-ste dei rañ-bshin yin-pai-phyir-ro.*
4 According to Tib. *kevalam ity etat.*
5 =IX, 16.

देवायती माया दृष्टा दृष्टान्तः। तथा मनः परमार्थतोऽनुत्पन्नमपि दर्शनसमर्थं भविष्यति। तेन यद्वा न भ्रान्तिरक्षीत्यादि[1] यदुक्तं तेन तस्याप्युपसंहारेण दूषणं॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण परमार्थसद्विज्ञानसाधनाय परोक्षमभिधित्सुराह। वस्त्वाश्रयश्चेदित्यादि।

वस्त्वाश्रयश्चेत्संसारः सोऽन्यथाकाशवद्भवेत्॥ २८

यथा हि संक्लेशो व्यवदानं च हेयोपादेयतया वचनमिदं यथावस्तुप्रतिपन्नं। तच्च रागादिमलाक्रान्तं चित्तं संक्लिष्टमित्युच्यते। ते चाभूतसमारोपवशीत्यन्तलक्षणादागन्तुकाश्चित्तस्य[2]। प्रवर्तन्ते। तत्प्रभवकर्मजन्मादिपरोपनिबन्धः संसारः प्रजायते। तदेव चित्तं परमार्थतः प्रकृतिप्रभास्वरमनागन्तुकमभूतपरिकल्पसमुत्थक्लेशाद्यागन्तुकादिदृश्यसमारोपाभिनिवेशवासनाशून्यमद्वयभावमागन्तु[क]क्लेशविनिर्मुक्तमाश्रयपरावृत्तेर्व्यवदानमित्युच्यते॥ तदेव संक्लेशव्यवदानयोर्वस्तुसद्भूतचित्तमन्तरेण व्यवस्थापनं न घटत इति मन्यन्ते। संसारनिर्वाणयोश्चित्तधर्मत्वात्। चित्तमेव संक्लिश्यते चित्तमेव व्यवदायते इति वचनात्॥

तदेतत्परमतं निदर्शयति। वस्त्वेव वस्तुसद्भूतचित्तमेवाश्रयोऽस्येति वस्त्वाश्रयः। चेद्यदि संसारो व्यवस्थाप्यते। तदा संसारोऽन्यथा भवेत्। चित्तादन्यः स्यात्। वस्तुनोऽन्यत्रेऽवस्तु

---

1 =IX, 15.

2 See p. 409, l. 6.— *āgantuka* = glo-bur-ba.

स्यात्। चित्तस्येव च[1] वस्तुत्वात्। कथमिव। आकाशवत्। गगनमिव।

य एष चित्ताश्रयः संसारोऽभिधीयते स किं वस्त्ववस्तु वा। वस्त्वपि चित्तं तदन्यद्वा॥ तत्र यदि वस्तु चित्तमेव तदा न चित्तादन्यः संसारस्तदाश्रयः। चित्तमेव सः। चित्तं च प्रकृति- प्रभास्वरतया व्यवदानस्वभावत्वान्न प्रहेयं। अथ चित्तादन्यः। तदा चित्तव्यतिरिक्तस्यान्यस्याभ्युपगमात्सिद्धान्तक्षतिः। अथावस्तु। तदा संसारो नाम न किं चिदस्ति। खरविषाणवत्। अत एवाह। आकाशवदिति। यथाकाशं प्रज्ञप्तिसत्[2]त्वमसत्त्वञ्च चिदर्थक्रियायां समर्थं। तथा संसारो भवतः स्यात्। अथ वा। आकाशवदिति निःस्वभावत्वादस्तित्वसिद्धान्तानुप्रवेशः॥

स्यादेतत्। यदि नामावस्तु। तथापि वस्तुसद्भूतचित्तसमाश्रितत्वात्। तस्यार्थक्रियासामर्थ्यं भविष्यतीत्याह। वस्त्वाश्रयेणेत्यादि।

वस्त्वाश्रयेणाभावस्य क्रियावत्त्वं कथं भवेत्।

नासद्रूपस्य कस्चिदाश्रयो भवितुमर्हति। आश्रयाश्रयिभावस्य कार्यकारणरूपत्वात्। न चाभावः कस्यचित्किञ्चार्थमनिर्वर्त्यविशेषत्वात्। भवतु नाम। तथापि वस्त्वाश्रयेण वस्तुसद्भूतचित्तसमाश्रयेणाभावस्यासदात्मकस्य क्रियावत्त्वं। अर्थक्रिया-

---

1 *Qu?*

2 prajñaptisat, see supra VIII. 101, *Çikṣas.*, 257. 7; *Madh. Vṛtti* (Bibl. Buddh.) p. 28, n. 1.

कारित्वं। कथं भवेत्। न कदा चिदपि युज्यत इत्यर्थः। अन्यथा तस्य भावस्वभावता स्यात्। अक्रियैव भावलक्षणं। सर्वक्रियाविरहोऽभावलक्षणमिति वचनात्[1] ॥

किमिदानीमिति विचार्यमाणमुपस्थितं भवत इत्याह। असत्सहायमित्यादि।

असत्सहायमेकं हि चित्तमापद्यते तव ॥ २९

असत्येवाभावः सहायो [150b] ऽस्येति। असत्सहायं। स्थिरवधारणे। एकमद्वितीयमेव। चित्तमापद्यते तव। चित्तैकपरमार्थवादिनः ॥ ननूक्तमेव। ग्राह्यग्राहकाद्याकारविनिर्मुक्तमद्वयलक्षणं चित्तं। इति चित्तैकतामतिपादने न किं चिदनिष्टमस्माकं। तदयुक्तं। संक्लेशस्यापि प्रहेयतया वस्तुत्वमुक्तं। तत्कथं चित्तमेवैकं वस्तु। अस्तु[2] नाम तथापि न बाधकाभावमुक्तिरित्याह। ग्राह्यमुक्तमित्यादि।

ग्राह्यमुक्तं यदा चित्तं तदा सर्वे तथागताः।

ग्राह्यमित्युपलक्षणं। ग्राहकादिमुक्तमपि वेदितव्यं। अथ वा ग्राह्याधीनं ग्राहकत्वमिति तदभावाद्ग्राहकाभावः। ग्राहकाभावे च तदुपकल्पितस्याभिलाप्यस्याभावात्। अभिलाप्याभाव इत्युपदर्शयितुं ग्राह्यमुक्तमित्युक्तं। ग्राह्याद्याकारविविक्तं। अद्वय-

---

1 See *M. Vṛttī*, 116, n. 1.

2 From a second hand. First hand *vastu vastu nāma*—Tib. has: de sems gcig-pu ñid yod-par gyur-pa de-lta-na... = *tac cittaikatā syāt tathāpi*....

स्वभावं यदा सर्वस्य जगतश्चित्तं। तदा तस्य चित्तस्य सर्वसत्त्व-संतानान्तर्गतत्वात्सर्वसंसारिणः सत्त्वास्तथागता बुद्धा भगवन्तः प्राप्नुवन्ति। न कश्चित्पृथग्जनः स्यात्। ततश्च संक्लेशप्रहाणा-यार्यमार्गभावनावैयर्थ्यप्रसङ्गः। न चैवं॥ तस्मात्सत्यपि ग्राह्य-ग्राहकवेधुर्ये भावाभिनिवेशस्य तदवस्थत्वान्न सर्वथा संक्लेश- 5
प्रहाणमित्यभिसंधायाह। एवं चेत्यादि।

एवं च को गुणो लब्धश्चित्तमात्रेऽपि कल्पिते॥ ३०

एवं चेति निपातसमुदायः। एवं सतीत्यस्मिन्नर्थे। अयर्थे चकारः। एवमपि खीक्रियते को गुणो लब्धो। नैव कश्चित्। चित्तमात्रेऽपि विज्ञप्तिमात्रतायामपि कल्पितायां कल्पनया 10
समारोपिते[1]। अद्वयतत्त्वपरिज्ञानाभ्येऽपि सर्वसत्त्वसंताने रागा-दीनां पर्यवस्थानात्॥

नन्वेतत्समानं निःस्वभाववादिनो भवतोऽपीति समानदूष-णतामापादयन्नाह। मायोपमत्वेऽपीत्यादि।

मायोपमत्वेऽपि ज्ञाते कथं क्लेशो निवर्तते। 15

मायोपमत्वे मायास्वभावत्वेऽपि [151ᵃ] जगतो ज्ञाते। कथं क्लेशो निवर्तते। कथं रागादिगणः प्रहीयते। इति पृच्छति। किमत्र प्रहाणानुपपत्तिकारणं यत्पृच्छसीत्याह। यदा मायेत्यादि।

---

1 So Ms.

यदा मायास्त्रियां रागस्तत्कर्तुरपि जायते ॥ ३१

इदमत्र प्रहाणानुपपत्तिबीजं दृश्यते । यदा मायास्त्रियां मायाकारविनिर्मितायामवस्थायां रागः संरक्तचित्तता जायते । उत्पद्यते । कस्य जायते । तत्कर्तुरपि । न केवलं यद्ग्रामोदनाय सा विनिर्मिता तेषामेव जायते । किं तु तस्या मायास्त्रियाः कर्तुर्निर्मातुरपि जायते । इत्यपिशब्दार्थः ॥ यदा हि परचित्तविभ्रमसंपादनार्थं मन्त्रौषधिसामर्थ्यविनिर्मितां सर्वाङ्गप्रत्यङ्गावयवलक्षणपरिपूर्णामभिनवयौवनशोभासंपत्समापन्नां प्रसन्नमनोहरवर्णां लावण्यातिशयशालिनीमतीव तदाकारनिर्माणप्रवीणः कश्चिन्मायाकारो जनपदकल्याणीं स्त्रियमुपदर्शयति । तदा न तावत्तदन्ये तामभिसमीक्ष्य मन्मथशरप्रहाराज्जरव्यथितचेतसो जायन्ते । अपि तु योऽपि स तस्याः कमनीयकान्तिसंपदः कामकलाकौशलोत्कृष्टितमूर्तेरभिनिर्माता । मया स्वयमेव चैषा विरचितेति । तत्स्वभावविचक्षणः । सोऽपि कामकलया परमदशामासादयन्न कथं चिदपि चेतः संधारयितुमलं ॥ तत्कथं मायोपमेऽपि निश्चिते संसारसंततिच्छेदः स्यात् ॥

एतत्परिजिहीर्षयाह । अप्रहीणा हि तदित्यादि ।

अप्रहीणा हि तत्कर्तुर्ग्रेयसंक्लेशवासना ।
तद्दृष्टिकाले तस्यातो दुर्बला शून्यवासना ॥ ३२

हिर्यस्मादर्थे । नैतदूषणमस्माकमारभ्यते । यस्मादप्रहीणाऽनिरुद्धा । तत्कर्तुर्मायास्त्रीनिर्मातुः । किमप्रहीणा ग्रेयसंक्लेश-

वासना । ज्ञेयसंक्लेशः सत्त्वभावनात्मसमारोपाद्ग्राह्यग्राहादिः[1] । तत्त्वात्मसमारोपो वा । ज्ञेयावरणं यावत् । तस्य वासना । अनादिसंसारजन्मपरम्पराभ्यस्तमिथ्याविकल्पजनिततद्बीजभूतचित्तसंततिसंस्काराधानं[2] । तस्या अप्रहीणत्वात् ॥

नन्वेतत्समानं विज्ञानवादिनोऽपि प्रतिविधानं । तस्याप्यद्वयतत्त्वस्य सत्त्वेऽपि । आगन्तुकसंक्लेशवासनाया अप्रहीणत्वात् । न सर्वे तथागता भवन्ति ॥ नैतत्समानं । यस्माद्भावात्मानो मलाः कार्यकत्वाविकला नावरणं भवितुमर्हन्ति । दृष्टान्तमेव । अस्माकं तु निःस्वभावमेव जन्यं जनकं चेति न समानं ।

सा यस्माद्प्रहीणा । अतोऽस्मात्कारणात् । तद्दृष्टिकाले । तस्या ज्ञेयस्वभावताया[3] दृष्टिरूपलब्धिः । तस्याः काले । तस्या वा मायास्त्रिया दृष्टिकाल उपलम्भकाले । तस्येति अप्रहीणसंक्लेशवासनस्य द्रष्टुः । दुर्बला शून्यवासनेति । शून्यस्य शून्यतत्त्वस्य शून्यताया वेति विग्रहः । छन्दानुरोधाद्भावप्रत्ययस्य लोपं कृत्वा शून्येति निर्देशः । वासना संस्काराधानं । सा दुर्बला सामर्थ्यविकला । आरोपितस्य दर्शनात् ॥ अतस्तदा भाववासना बलवती । कथं तर्हि सा निवर्तत इत्याह । शून्यतेत्यादि ।

---

1 *sa°*, not *sat°*. Tib. raṅ-bzhin daṅ bcas-par...

2 hbyuṅ-ba daṅ de sa-bon-du gyur-pai sems-kyi rgyun-gyis hdus-byas-pa yin-te.

3 *sa* (*jñeyasa°*), not translated in Tib.—First hand: *°bhāvatayā* (Tib.: *raṅ-bzhin-du*). Second hand: *°tāyā*.

शून्यतावासनाधानाद्धीयते भाववासना ।

शून्यताया मायास्वभावनिःस्वभावतायाः वासना । तस्या आधानं । आवेधः । अभ्यासेन दृढ़ीकरणमिति यावत् । तस्मादिदमुक्तं प्रत्यवात् । हीयते निवर्तते । वह्निसन्निधानात्क्षीतस्यगर्भवत् । किं भाववासना । अनवराग्रसंसाराभ्यस्तवस्तुसङ्ग्राह्याध्यवसानवासना । तस्या भूतार्थत्वात् । वस्तुनिजस्वभावत्वाच्च । इतरस्या अलीकत्वादागन्तुकत्वाच्च ॥

ननु भावाभिनिवेशो वा शून्यताभिनिवेशो वा । इति नाभिनिवेशं प्रति कश्चिद्विशेषः[1] । तस्यापि कल्पनास्वभावातिक्रमात् । यदाह ।

शू[152a]न्यता सर्वदृष्टीनां प्रोक्ता निःसरणं जिनैः ।
येषां तु शून्यतादृष्टिस्तानसाध्यान् बभाषिरे ॥ इति ॥

एतत्परिहर्तुमाह । किं चिन्नास्तीत्यादि ।

किं चिन्नास्तीति चाभ्यासात्सापि पश्चात्प्रहीयते ॥ ३३

किं चिदिति भावो वा शून्यता वा । नास्ति न विद्यते । चशब्दः पूर्वापेक्षया । समुच्चये । इत्येवं चाभ्यासात् । भाववासनाप्रहाणस्य पश्चात्सापि शून्यतावासनापि प्रहीयते । निवर्तते ॥ अयमभिप्रायः । शून्यताआवेधो[2] हि भावाभिनिवेशस्य प्रति-

---

1 See above 358.6.
2 So Ms.

पत्वात् । प्रहाणोपायभूतो । ऽधिगते चोपेये पश्चात्कोलोपमत्वात्[1] । उपायस्यापि प्रहाणमनुष्ठीयते । एतदेवाह ।

सर्वसंकल्पहानाय शून्यताम्रतदेग्रना ।
यस्य तस्यामपि ग्राहस्त्वथासाववसादितः ॥ इति[2] ॥

स्यादेतत् । यदि नाम किं चिन्नास्तीति मनस्किारा- 5
भ्यासाद्भवति शून्यतावासनायाः प्रहाणं । तथापि तदभ्यासात्पुनरभावकल्पना[3] प्रवर्तमाना निवर्तयितुमशक्या । ततश्च गण्डप्रवेशेऽचिताराानिर्गमो जात इति[4] तदवस्थं तव दौष्ठ्यमित्यत्राह । यदा न लभ्यत इत्यादि ।

यदा न लभ्यते भावो यो नास्तीति प्रकल्प्यते । 10
तदा निराश्रयोऽभावः कथं तिष्ठेन्मतेः पुरः ॥ ३४

इयमपि[5] विचारेण नावतिष्ठत इति ॥ यो भावो नास्तीति प्रकल्प्यते । यस्य भावस्य प्रतिषेधः क्रियते । स यदि विचार्यमाणो निःस्वभावतया न लभ्यते । न प्राप्यते तैमिरिकोपलब्धकेशस्तबकवत् । तदा निराश्रय इति । यस्यासौ परिकल्पितो 15
भावः । तस्य संबन्धिनो ऽभावात् । निराश्रयः । अभावः । कल्पना-

---

1 Ms. *kālopamatvāt*—But Tib. *gziṅs=kola* (Foucaux)=*Floss (Pet. W.) =raft.—Pāli, *kullo.*

2 See supra 359.8. I prefer the reading *yasya.*—Tib. *hdi ni khyed-kyis spaṅs lags çes.*

3 Ms. *ābhāsakalpanā.*—Tib. dṅos-po-med-pai rnam-par-rtog-pa=abhāvavikalpa.

4 *lba-ba bcug-pa-las mig-hbras hbyuṅ-ba bzhin-du.*

5 *iyam abhāvakalpanā.*

विदर्शितमूर्तिः। सर्वं निर्देश्यतेः पुरः। कथमसौ विचारेण बुद्धेरग्रतः प्रतिभासेत। स्वयमेव भावनिःस्वभावतायां निवर्तते॥

अथ वा अन्यथावतार्यते। भवतु नाम शून्यतावलाधानाद्भावदर्शनविनिवृत्तिः[1] [152b]। तत्प्रतिषेधाभावादभावाभिनिवेशस्तु[2] केन वार्यते। इत्यत आह। यदा न लभ्यत इत्यादि। अन्यत्सर्वं पूर्ववत्॥

अथवा समुदायार्थः। सर्वधर्मशून्यता हि भावाभिनिवेशप्रहाणायोपादीयते। सापि शून्यता शून्यताभिमुखीकरणात्स्वात्मग्रहीयते। सापि च कथं चित्तावकल्पना जायते। सापि समनन्तरविचारेण निवर्तते॥ अत एवैतत्समस्तकल्पनाजालनिवर्तनाय भगवत्यां प्रज्ञापारमितायां विस्तरेणाध्यात्मशून्यतादयो ऽष्टादश शून्यताः प्रोक्ताः[3]॥ न च शून्यता भावाद्व्यतिरिक्ता भावस्यैव तत्स्वभावत्वात्। अन्यथा शून्यताया भावाद्व्यतिरेके धर्माणां निःस्वभावता न स्यात्। निःस्वभावता तत्स्वभाव इति प्रसाधितं प्राक्॥

एतदपि प्रज्ञापारमितायामुक्तं। पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां चरन् सर्वाकारज्ञतापरिसंयुक्तैर्मनसिकारैः। एवं प्रत्यवेक्षते। न रूपशून्यतया रूपं शून्यं। रूपमेव शून्यं। शून्यतैव रूपं। न वेदनाशून्यतया वेदना

---

1 *bala* = stobs.

2 According to the Tib.—Ms.: *tatpratiṣedhād abhāvād abhini.*°

3 See *M. Vyut.* 37; *Dh.-s.* XLI.

शून्या । वेदनैव शून्या । शून्यतैव वेदना । न संज्ञाशून्यतया संज्ञा शून्या । संज्ञैव शून्या । शून्यतैव संज्ञा । न संस्कारशून्यतया संस्काराः शून्याः । संस्कारा एव शून्याः । शून्यतैव संस्काराः । न विज्ञानशून्यतया विज्ञानं शून्यं । विज्ञानमेव शून्यं । शून्यतैव विज्ञानमिति विस्तरः ॥

उक्तं च ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यता सैव ते मता ।
भावः स्वतन्त्रो नास्तीति सिंहनादस्त्वयातुलः ॥ इति ।

इति न शून्यता धर्माद्व्यतिरिक्ता । तस्माच्छून्यतायामपि नाभिनिवेशः कर्तव्य इति [153ᵃ] ॥

एवं सर्वविकल्पप्रत्यस्तम[या]त्[1] । समस्तावरणनिर्मुक्तिरुदपजायते । इत्युपदर्शयन्नाह । यदा न भाव इत्यादि ।

यदा न भावो नाभावो मतेः संतिष्ठते पुरः ।
तदान्यगत्यभावेन निरालम्बा प्रशाम्यति ॥ ३५[2]

यदा न भावः परमार्थसत्त्वभावो मतेर्बुद्धेः संतिष्ठते पुरोऽग्रतः । नाभावः । नापि भावविरहितलक्षणोऽभावः । यदा मतेः संतिष्ठते पुरः । तदाऽन्यगत्यभावेन विधिप्रतिषेधाभ्यां गत्यन्त-

---

1 Ms. *pratyastasamasta°*; *mât* in margin.— Query : *pratyastât* ?—Tib. *nub-pai-phyir* (nub = paçcima, astam, antardhânam.)

2 According to Târanâtha and to the Commentary of Vibhûticandra, Çântideva, when coming to this stanza, disappeared from the eyes of his auditors.

राभावात् । उभयानुभयपक्षयोरेतद्रूपविधिप्रतिषेधात्मकत्वात् । आभ्यामप्यतिरिक्ततथाऽनयोः संग्रहे तावपि संगृहीताविति । निराश्रया । सदसतोरालम्बनयोरयोगात् । बुद्धिः प्रशाम्यति । उपशाम्यति । सर्वविकल्पोपशमाग्निरिन्धनवह्निवत् । निर्वर्तिसुपधातीत्यर्थः ॥

कथं तर्हि सकलकल्पनाविरहादनेककल्पासंख्येयाभिलषितं परार्थसंपदुपायभूतं बुद्धत्वमधिगम्य परार्थमभिसंपादयति भगवानित्याह । चिन्तामणिरिति ।

चिन्तामणिः कल्पतरुर्यथेच्छापरिपूरणः ।
विनेयप्रणिधानाभ्यां जिनबिम्बं तथेक्ष्यते ॥ ३६

चिन्तामणिरिति । चिन्तितफलदाता रत्नविशेषः । कल्पतरुरिति । कल्पितफलदाता वृक्षविशेषः । स यथा विकल्पमन्तरेणापि लोकानां यथाभव्यमिच्छायाः परिपूरणः । अभिलाषस्य संपादकः । जिनबिम्बं तथेक्ष्यत इति संबन्धः ।

चतुर्मारजयाज्जिनो भगवान्[1] । पापकधर्मजयाद्वा । जिनस्य बुद्धस्य भगवतः । बिम्बं दार्ढिंग्यता महापुरुषलक्षणैर्विराजितं शरीरं । तथा तेन प्रकारेण । ईक्ष्यते । सर्वकल्पनाभावेऽपि परहितसुखसंपादनसमर्थः प्रतीयते ।

---

[1] See *Childers, Gikṣâs.*, 198. 10, *Mhv.* III. 273. 281.

कथं पुनरेतदिष्टमात्रेण भविष्यतीत्याह। विनेयप्रणिधानाभ्यामिति। विनेयवशात्। ये बुद्धस्य भगवतो विनेयाः[1]। तदुपाधिकलविशेषप्रतिलम्भहेतुकुशलकर्मपरिपाकात्[2]। तद्वशात्। प्रणिधानवशाच्च[3]। [153b] यत्पूर्वं बोधिसत्त्वावस्थायामनेकप्रकारं भगवता सत्त्वार्थसंपादनं प्रणिहितं तस्यापेक्षावशात्। कुशलचक्रभ्रमणापेक्षयैकनाभीभावेन प्रवर्तनात्। सर्वसत्त्वहितसुखसंपादनमुपपद्यते॥

यदुक्तं[4]। यस्यां रात्रौ तथागतोऽभिसंबुद्धो यस्यां च परिनिर्वृतो। ऽवान्तरे तथागतेनेकमप्यक्षरं नोदाहृतं। तत्कस्य हेतोः। नित्यं समाहितो भगवान्। ये चाक्षरस्वरूपतयैव विनेयाः सत्त्वाः। ते तथागतमुखादूर्णाकोशादुष्णीषात्। ध्वनिं निस्वरन्तं मुञ्चन्तीत्यादि॥

उक्तं च।

तस्मिन् ध्यानसमापन्ने चित्तारत्नवदाश्रिते।
निस्वरन्ति यथाकामं कुक्षादिभ्योऽपि देहिनाः[5]॥
ताभिर्जिज्ञासितानर्थान् सर्वान् जानन्ति मानवाः।
हितानि च यथाभव्यं लिप्समासाद्यन्ति ते॥ इति।

---

[1] gaṅ saṅs-rgyas bcom-ldan-hdas-rnams gdul-bya de-rnams gdul-bya = *ye buddhabhagavatām vineyās te vineyāḥ.*

[2] *upādhi*, not translated in Tibetan.—*tad* = de-rnams-kyi = *teṣām.*

[3] *praṇidhāna* = smon-lam.

[4] See *Āryatathāgataguhyasūtra*, quoted *Madh. Vṛtti* fol. 109 b.

[5] = *sgron-mai sgra*.—See J.R.A.S., 1902, p. 374.

चतुस्तवे[1] ऽप्युक्तं ।

नोदाहृतं त्वया किं चिदेकमप्यक्षरं विभो ।
ज्ञात्वास्य वेनेयजनो धर्मवर्षेण तर्पितः ॥ इति ॥

एवमसाधारणं कारणमाख्याय पुनरन्यथा हेतवस्त्रायो एव स तादृशः प्रभावातिशयविशेषो यदनाभोगेन[2] परार्थसंपादनसमर्थफलमुपजायत इति दृष्टान्तद्वयेनोपदर्शयन्नाह । यथा गारुडिक इत्यादि ।

यथा गारुडिकः स्तम्भं साधयित्वा विनश्यति ।
स तस्मिंश्चिरनष्टेऽपि विषादीनुपशामयेत् ॥ ३७

यथा गारुडिको विषतत्त्ववित् । स्तम्भमन्त्रसामर्थ्यः । स्तम्भं काष्ठमयं वा पाषाणमयं वा अन्यदा साधयित्वा । मन्त्रेणाभिसंस्कृत्य ममाभावादयमेव सर्वविषापहारचतुरो भविष्यतीति विनश्यति । स्वयमुपरतव्यापारो भवति । स स्तम्भस्तेनाभिमन्त्रितः । तस्मिन् गारुडिके चिरनष्टेऽपि । प्रभूतकालमुपरतेऽपि । विषादीनुपशामयेत् ।[3] आदिग्रहाद्व्रणादिविकारमपहरेत् । छान्दसमयं परिपालयता मितो[4] पि उपधाया णिचि ह्रस्वो न कृतः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वा [154ᵃ][5] । एवं दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयन्नाह । बोधिचर्येति ।

---

1 So Ms.—*Bstod-pa-bzhi las.*
2 See supra VIII. 1. 107.
3 Wanting in Tib.
4 Thus Ms.—See Pân. VI, 4, 92.

बोधिचर्यानुरूप्येण जिनस्तम्भोऽपि साधितः ।
करोति सर्वकार्याणि बोधिसत्त्वेऽपि निर्वृते ॥ ६८

यथाग्रन्थे चेत्याकर्षयति । तथा बोधौ बोधिनिमित्तं बुद्धत्वार्थं चर्या [बोधिचर्या][1] । बोधिसत्त्वेऽपि निर्वृत इति । बोधिर्बुद्धत्वमेकानेकस्वभावविविक्तमनुत्पन्नानिरुद्धमनुच्छेदमशाश्वतं सर्वप्रपञ्चविनिर्मुक्तमाकाशप्रतिसमं धर्मकायाख्यं परमार्थतत्त्वमुच्यते । एतदेव च प्रज्ञापारमिताशून्यतातथताभूतकोटिधर्मधात्वादिशब्देन संवृतिमुपादायाभिधीयते । इदमेव चाभिसंधायोक्तं ।

धर्मतो बुद्धा द्रष्टव्या धर्मकाया हि नायकाः ।
धर्मता चाप्यविज्ञेया न सा शक्या विजानितुं ॥ इति ।[2]

उक्तं च ।

अलक्षणमनुत्पादमसंक्लेशमवाग्गम्यं ।
आकाशं बोधिचित्तं च बोधिरुद्दिष्टलक्षणा ॥ इति ॥

तच्च सत्त्वं । अभिप्रायोऽस्येति बोधिसत्त्वः । तस्मिन्निर्वृतेऽपि । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । अप्रतिष्ठितनिर्वाणेनेन परमां प्राप्तिं गतेऽपि । हेत्वपेक्षानिवृत्तौ[3] फलावस्थाप्राप्तौ चेत्यर्थः ॥ इत्युभयथापि सर्वथा कल्पनाविरहेऽपि यथार्थसंपादनमविकल्पमुपदर्शितं भवति ।

---

1 *bodhicaryā*, from Tibetan.—I suppose that our text is incomplete.
2 See *Vajracchedikā*, § 26.
3 Ms. *nivṛtau* or *nirvṛtau*.

स्यादेतत् । यदि भगवानुपरतसकलविकल्पालम्बनतया निवृत्तसर्वचित्तचैत्तव्यापारः । कथं तर्हि तथागतपूजा महाफला वर्ण्यत इत्याशङ्क्याह । अचित्तक इत्यादि ।

अचित्तके हता पूजा कथं फलवती भवेत् ।

संवृतिचित्तविविक्ते भगवति हता उपहता । पूजा कारा-विशेषः[1] । कथं फलवती भवेत् । सफला स्यात् । तथासत्युपभोक्तरि दायकदानपतीनां कथं पुण्यं भवेत् । अत्रोत्तरमाह । तुल्यैवेत्यादि ।

तुल्यैव पच्यते यस्मात्तिष्ठतो निर्वृतस्य च ॥ ३९

तुल्यैव समैव । पच्यत आगमे प्रतिपाद्यते । यस्मात्तिष्ठतो निर्वृतस्य च तस्मात्फलवती भवेदिति योजनीयं । तिष्ठतोऽपरिनिर्वृतस्य । निर्वृतस्य निरुपधिनिर्वाणं [154b] गतस्य पूजाया नास्ति विशेषः ॥

अयमभिप्रायो । द्विविधं हि पुण्यं । त्यागाङ्गत्वं च । त्यागादेव यदुत्पद्यते । परिभोगाङ्गत्वं च । देयधर्मपरिभोगाद्यदुत्पद्यते । तच्च यदि नाम निर्वृते भगवति प्रतिग्रहीतुरभावात्परिभोगाङ्गत्वं न भविष्यति पुण्यं परित्यागाङ्गत्वं च केन वार्यते ।

---

[1] See *Div. avad.* Index, s. voc. *kāra*.

अप्रतिग्रहति कस्मिंश्चित्कथं परित्यागाप्यथमपि पुण्यं । किं पुनः कारणं यति प्रतिग्रहीतरि भवितव्यं पुण्येन नावति । कस्य चिदप्यनुभव[ाभाव]ादिति[1] चेत् । इदमकारणमेव । यदि हि पुण्यं परानुग्रहादेव स्यात् । मैत्र्यादयप्रमाणसत्त्वदृष्टिभावनार्था[2] न स्यात् । तस्माद्रष्टव्यं स्वचित्तप्रभवं परानुग्रहमन्तरेणापि पुण्यं । तथा व्यतीतेऽपि गुणवति तद्भक्तिकृतं स्वचित्तादुद्भवेत्पुण्यं । न विरुध्यत इति ॥ अपि च । सर्वपुण्यपापसद्भावे सर्वेषामागमः[3] साक्षीत्याह । आगमाच्चेत्यादि ।

आगमाच्च फलं तच्च संवृत्या तत्त्वतोऽपि वा ।

किमत्रोपपत्त्यन्तरेण । आगमाद्भगवत्प्रवचनात् । फलं भगवत्पूजाकृतं । महाभोगतादिलक्षणमवगम्यते । तच्चेति निर्दृतानिर्दृते भगवति पूजायामेतावांस्तु विशेषः । कस्य चित्तत्फलं संवृतं । कस्य चित्पुनः पारमार्थिकमभिमतं । एवमनन्तरविचारमनादृत्य विशेषेणोच्यते । संवृत्या तत्त्वतोऽपि वा पुण्यपापक्रियायाः फलं भगवदागमात्प्रतीयते । तच्च नावयोरविवाद एव ॥

---

[1] yaṅ ci-ste len-pa-po hga yaṅ med-pai-phyir-ro zhe-na = *kasya cid api pratigrahītur abhāvāt.*

[2] Ms. *apramāṇa°*.——*byams-pa tshad-ma-med-pa-la sogs daṅ....* = *maitry-apramāṇādi.°*

[3] *sarveṣām*, not translated in Tib.

तच्चेदसूत्रं भगवता पुष्पकूटधारणी[1] । ये के चित्सिंह-
विक्रीडितं तथागतस्य पूजां करिष्यन्ति तिष्ठतो वा परिनिर्वृ-
तस्य वा । सर्वे ते चित्यानादेकतरेण यानेन परिनिर्वास्यन्ति ।
यस्य खलु सिंहविक्रीडितं तथागतमर्हन्तं सम्यक्संबुद्धं दृष्ट्वा
चित्तं प्रसादयेत् । प्रसन्नचित्तः सत्कुर्यात् । गुरुकुर्यात् । मान-
येत् । पूजयेत् । उपचरेत् । लाभेन चीवरपिण्डपातशयनासन-
ग्लानप्रत्यय[155a]भैषज्यपरिष्कारैः सर्वसुखोपधानैरुपतिष्ठेत् । यस्य
परिनिर्वृतस्य तथागतस्य[2] सर्वपक्षमाचधातौ शरीरपूजां
कुर्यात् । समो विपाकः प्रतिकाङ्क्षितव्यः । तथा पूजायै नास्ति
विशेषो नानाकारणं चेति ॥ उक्तं च ।

तिष्ठन्तं पूजयेद्यस्तु यश्चापि परिनिर्वृतं ।
समचित्तप्रसादेन नास्ति पुण्यविशेषता ॥ इति[3] ।

पुनरिदसूत्रं[4] । यस्य खलु पुनः सिंहविक्रीडितं तथागतं
वर्षशतं वा वर्षसहस्रं वा सर्वसुखोपधानेनोपतिष्ठेत् । यस्य परि-
निर्वृतस्य तथागतस्य चैत्ये बोधिचित्तपरिग्रहीतैकपुष्पमारो-
पयेत्[5] । तथागतपूजायै जलाञ्जलिं वोपनामयेत् । जलेन
वोपसिञ्चेत् । ईषिकापदं[6] वा दद्यात् । निर्माल्यं वापनयेत ।

---

1 See *Çikṣâs*, p. 173, n. 1.
2 Ms. çaryapa° = *yuṁs-hbru*.
3 = *Divyâvad*, p. 469. 3.
4 This passage occurs *Çikṣâs*., 173. 13.
5 *Çi*. hns: °*saṁgṛhîta eka*°.
6 *Çi*. *iṣika*°; see Pet. W. *iṣikâ*, *iṣikâ*, *îṣikâ*.

उपलेपनप्रदानं वा[1] दीपप्रदानं वा कुर्यात्। आत्तमनाः। एकक्षणपदव्यतिहारं[2] वातिक्रम्य वाचं भाषेत। नमस्तस्मै बुद्धाय भगवत इति। मा ते अत्र चित्तविक्रीडित काङ्क्षा वा विमतिर्वा विचिकित्सा वा। यदसौ कल्पं वा कल्पशतं वा कल्पसहस्रं वा दुर्गतिविनिपातं गच्छेत्। नेदं स्थानं विद्यत इति॥ 5

एतदवश्यमभ्युपेयमिति। सत्यबुद्धे इत्यादि।

सत्यबुद्धे कृता पूजा सफलेति कथं यथा॥ ४०

सत्यबुद्धे परमार्थसति भगवति कृता पूजा सफलेति। फलवतीत्येतदपि कथं यथेति। कथमिवेत्युदाहरणमुपदर्शयति। नान्यद्चोदाहरणमागमादिति भावः। तस्मात्सर्वथा भगवत्पूजायां फलसद्भाव आगमादवगम्यते॥ 10

शून्यतावासनाधानादित्यादि यदुक्तं। तच्च वैभाषिकादयः सर्वधर्मशून्यतायाः सर्वावरणप्रहाणमसहमानाः। चतुरार्यसत्यदर्शनभावनां च तदुपायमिच्छन्तः प्राहुः सत्यदर्शनत इत्यादि।

सत्यदर्शनतो मुक्तिः शून्यतादर्शनेन किं। 15

चतुर्णामार्यसत्यानां दुःखसमुदयनिरोधमार्गलक्षणानां दर्शनतः। [155b] उपलब्धितः साक्षात्कारणादित्यर्थः। दर्शनत इत्युपलक्षणं भावनातोऽपि द्रष्टव्यं॥ तदुक्तं।

---

1 So *Qi.* and Ms. first hand—*Qi.* adds *puṣpapradānam.*

2 *Pada*, wanting in *Qi.*—gom-pai gnas-skabs lga bos-te—See *stabs.*

क्लेशप्रहाणमाख्यातं सत्यदर्शनभावनात् । इति ।

तत्र दृष्टप्रहेयस्य[1] श्रुतचिन्तामयतो भावनामयं प्रहेयस्य । अशुभाभावनाऽऽनापानस्मृतिकृत्स्नोपस्थानभावनाभिव्यक्तिक्रमेण[2] । अभिव्यक्तितो दुःखतः शून्यतोऽनात्मतश्चेत्येतैः षोडशभिराकारैर्दुःखादिसत्यं पश्यतः[3] । उष्णगतादिचतुर्निर्वेधभागीयहारेण[4] दुःखे धर्मज्ञानक्षान्त्यादिपञ्चदशचणकक्षणस्य दर्शनमार्गस्य[5] ततः परं भावनामार्गस्याधिगमाद्दर्शनभावनाहेयधैधातुकक्लेशोपक्लेशराशिप्रहाणात्[6] । [7]यथासुत्पादज्ञानोत्पत्तिरित्यार्यसत्येषु संक्षेपतोऽभिसमयक्रमः । इत्यमार्यसत्यदर्शनतो मुक्तिरिष्यते ।

तस्मादत एव मुक्तिरस्तु । शून्यतादर्शनेन किं । शून्यतायाः सर्वधर्मनिःस्वभावतायाः दर्शनेनाधिगमेन साक्षात्करणेनेति यावत् । किं । न किं चिन्नियोजनं । तदपरस्य मुक्तेरुपायस्य विद्यमानत्वात् ॥ अत्राह । न विनेत्यादि ।

न विनानेन मार्गेण बोधिरित्यागमो यतः ॥ ४१

---

1 dhuga-pas = *vṛttasya*.

2 On the *açubhabhāvanā*, see *M. vyut* § 52; on the *ānāpānasmṛti*, ibid. 53; on the *smṛtyupasthānas*, ibid. § 38.

3 The sixteen *ākāras*, see *M. vyut* § 54, 2-17; *Dh.-s.* 97.

4 The four *nirvedhabhāgīyas*, *M. vyut.* § 55.—see *Divyâvadâna*, 240, 20; Wassilief 246; Çarad. Candra Das 355; *Nettip* 15.

5 See the sixteen *Kṣāntijñānakṣaṇas*, *M. vyut* § 56, *Dh.-s* XLVI. The last (*mārga 'nvayajñāna*), being a *phala*, is not a part of the *darçanamārga*.

6 *Traidhātuka*, see for instance *M. vyut* § 109, 65-67.— *darçanabhāvânâheya*, ibid § 109, 68-69, and many Pāli and Sanskrit references.

7 See *M. vyut* § 57, 9 *kṣayajñāna*, 10 *anutpāda*°.

नोपायान्तरमस्ति । तस्मादित्यर्थः । इदं सद्भार्थस्य तत्त्वं[1] । तथा हि । सर्व एव हि भावा आरोपितमनारोपितं चेति रूपद्वयमनुद्वहन्ति । तत्र यत्तद्विद्याप्रवाहितमारोपितं रूपं तत्सर्वजनसाधारणमिति न तदुपलम्भेः संक्लेशप्रहाणमुपपद्यते । अन्यथा सर्वे बालजनास्तथागताः स्युरिति प्राचीनप्रसङ्गः । इत्य- 5
नारोपितमेव तत्त्वमनु[प]लम्भयोगेऽधिगम्यमानमज्ञानास्रवक्षयाय[2] सामर्थ्यवदुपलभ्यते । तच्च प्रज्ञया विवेच्यमानं सर्वधर्मानुपलम्भ-लक्षणमवस्थितमिति सर्वधर्मशून्यतैव सर्वावरणविभ्रमप्रहाणाय पटीयसीत्यवगम्यते ॥

इति युक्तितो निरूपितं प्राक् । निरूपयि[156a]ष्यते च 10
पश्चात् । इह पुनरागमत एवैनमर्थमवधारयितुं ।

न विनानेन मार्गेण बोधिरित्यागमो यतः ।
इत्युक्तवान् ॥ यदुक्तं प्रज्ञापारमितायां । भगवानाह । इह सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां चरन् रूपं भाव इति न भावयति । वेदना भाव इति न भावयति । संज्ञा भाव 15
इति न भावयति । संस्कारान् भाव इति [न भावयति] । यावन्मार्गाकारज्ञतां भाव इति न भावयति । यावत्सर्वाकार-ज्ञतां भाव इति न भावयति । [3]सर्ववासनानुसंधिक्लेशप्रहाणं भाव इति न भावयति । तत्कस्य हेतोः । नास्ति भावसंज्ञिनः

---

[1] Tib. = *idam arthasya tattvam.*

[2] Mi-ces-pa dan zag-pa zad-pai ched-du nus-pa. Contrast the sixth *abhijñā* : *śrāvakapayajñāna.*

[3] *Sarva* is wanting in Tibetan.

प्रज्ञापारमिताभावना । यावन्नास्ति भावसंज्ञिनो दानपारमिताभावना । नास्ति भावसंज्ञिनोऽध्यात्मशून्यताभावना[1] । यावन्नास्ति भावसंज्ञिनोऽभावस्वभावशून्यताभावना । नास्ति भावसंज्ञिनः षड्भिज्ञाभावना[2] । यावन्नास्ति सर्वसमाधिसर्वधारणीमुख-
5 तथागतबलवैशारद्यप्रतिसंविन्महामैत्रीमहाकरुणाऽऽवेणिकबुद्धधर्माणां भावना । तत्कस्य हेतोः । तथा हि स[3] भाव एषोऽहमिति द्वयोरन्तयोः सक्तः । दाने शीले क्षान्तौ वीर्ये ध्याने प्रज्ञायां । एषोऽहमिति द्वयोरन्तयोः सक्तः । अध्यात्मशून्यतायां यावदभावस्वभावशून्यतायां षट्स्वभिज्ञासु । यावत्सर्ववासनानु-
10 संधिक्लेशप्रहाण एषोऽहमिति द्वयोरन्तयोः सक्तः । यस्य द्वयोरन्तयोः सक्तस्य नास्ति मोक्षः । तत्कस्य हेतोः । नास्ति सुभूते भावसंज्ञिनो दानं । यावन्नास्ति प्रज्ञा । नास्ति मार्गो । नास्ति ज्ञानं । नास्ति प्राप्तिः । नास्त्यभिसमयो । नस्त्यानुलोमिकी[4] क्षान्तिः । नास्ति रूपस्य परिज्ञा । नास्ति वेदनायाः
15 परिज्ञा । यावन्नास्ति प्रतीत्यसमुत्पादस्य परिज्ञा । नास्त्यात्मसत्त्वजीवजन्तुपोषपुद्गलमनुजमानवकारकवेदकजानकपश्यकसंज्ञायाः परिज्ञा । यावन्नास्ति सुर्ववासनानुसंधिक्लेशप्रहाणस्य परिज्ञा । कुतः पुनरस्य मोक्षो भविष्यतीति ॥

---

1 See *M. vyut* § 87; *Dh-s.* XLI.

2 Five *abhijñās*, *Dh.-s.* XX; six abhijñās, *M. vyut* § 10.

3 In margin, from a second hand, *sarva.*—hdi-ltar de dños-po-la hdi bdag-go..... *sakta* = chags.

4 See notes to *Dh.-s.*, CVII.—*ānulomikī*, ā° from a second hand.

अत एव पुनस्तदेवोक्तं ।

भगवानाह । एवमेतत् कौशिक एवमेतत् । येऽपि तेऽभूवन्नतीतेऽध्वनि तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धास्तेऽपीमामेव प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुद्धाः । येऽपि ते भविष्यन्त्यनागतेऽध्वनि तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धास्तेऽपीमामेव प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंभोत्स्यन्ते । येऽपि त एतर्हि दशदिग्लोकधातुषु अप्रमेयासंख्येयेषु तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धास्तिष्ठन्ति म्रियन्ते यापयन्ति धर्मं देशयन्ति तेऽप्यीमामेव प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुद्धाः[1] । येऽपि तेऽभूवन्नतीतानां तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां श्रावकाः । येऽपि ते भविष्यन्त्यनागतानां तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां श्रावकाः । येऽपि त एतर्हि प्रत्युत्पन्नानां तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां श्रावकाः । तेऽपीमामेव प्रज्ञापारमितामागम्य स्रोतआपत्तिफलं प्राप्ताः प्राप्स्यन्ति प्राप्नुवन्ति च । येऽपि तेऽभूवन्नतीतेऽध्वनि प्रत्येकबुद्धाः । यावत्तेऽपीमामेव प्रज्ञापारमितामागम्य प्रत्येकबोधिं प्राप्ताः प्राप्स्यन्ति प्राप्नुवन्ति च ॥ तत्कस्य हेतोः । अत्र प्रज्ञापारमितायां सर्वाणि चीणि यानानि विस्तरेणोपदिष्टानि । तानि पुनरनिमित्तयोगेनानुपलम्भयोगेनानुत्पादयोगेनासंक्लेशयोगेनाव्यवदानयोगे[157a]-न । यावत्तत्पुनर्लोकव्यवहारेणापरमार्थयोगेनेति[2] विस्तरः ॥

1 From a second hand: *abhisambudhyante.*

2 hjig-rten-gyi tha-sñad-kyis yin-te don-dam-pai thsul-gyis ni ma yin-no.

उक्तं च।

बुद्धैः प्रत्येकबुद्धैश्च श्रावकैश्च निषेविता।
मार्गस्त्वमेको मोक्षस्य नान्यस्त्वति निश्चयः॥ इति।[1]

एतन्महायानवचनमधत्तमान आह। नन्वसिद्धमित्यादि।

नन्वसिद्धं महायानं।

ननु भो शून्यतावादिन्! महायानमागमत्वेन ममासिद्धमसंमतं। तद्दृष्टोपन्यासो न साधनतया साधुः॥ अत्र परस्य समानपरिहारदूषणमाह। कथमित्यादिना।

कथं सिद्धस्त्वदागमः।

यदि महायानमसिद्धं। कथं केन प्रकारेण त्वदीयागमो भगवद्वचनमिति सिद्धः। तत्र न किं चिदागमत्वप्रसाधकं प्रमाणमुत्पश्यामः॥ परः परिहारमाह। यस्मादिति।

यस्मादुभयसिद्धोऽसौ।

यस्मात्कारणात्। उभयस्य तव मम च सिद्धः आगमत्वेन निश्चितोऽसौ ममागमः। न हि मदागमे भवतोऽपि महायानानुज्ञायिनो बुद्धवचनत्वेन विप्रतिपत्तिरस्ति। तस्मात्सिद्धोऽसौ। न तु महायाने न मम संप्रतिपत्तिः। येनेदमेवोत्तरं भवतोऽपि स्यात्॥ सिद्धान्तवाद्याह।

---

[1] See *Prajñāp.*, edit. by Rājēndralāl, p. 3.

[2] sgrub-par-byed-pa-ñid-du.

न सिद्धोऽसौ तवादितः ॥ ४२

इति । यद्यप्युभयसिद्धत्वं तदागमस्यागमत्वसिद्धौ हेतुः । तदापि नैतदक्षम्यमसिद्धत्वात् । यस्मात्त्वयैव तावदसौ तदागमो न सिद्धः । कदा । आदितः । आदौ तल्लौकारात्पूर्वं । न ह्यभ्युपगमात्प्राक् तव कथं चिदयमसौ सिद्धः । इत्युभयसिद्धत्व- 5
मसिद्धत्वादसाधनं ॥

यद्यप्युभयसिद्धत्वमसिद्धं । इदं तर्हि साधनमस्तु बहुरत्नत्रय-परंपरयाचार्याचार्यातं बुद्धवचनत्वेन । यच्च सूत्रेऽवतरति । विनये संदृश्यते । धर्मतां च न विलोमयति । तद्बुद्धवचनं नान्यदित्य- 10
आह । यत्प्रत्ययेत्यादि ।

यत्प्रत्यया च तत्रास्था महायानेऽपि तां कुरु ।

यः प्रत्ययो निबन्धनं । अस्या आस्थायाः सा तथोक्ता । यत्प्रत्यया यन्निबन्धना । आस्था आदेयता आदरः । तत्र सा[157b]गमे । तां [1]तत्प्रत्ययामास्थां । इह महायानेऽपि कुरु विधेहि । महायानेऽप्युक्तास्थाकारणस्य विद्यमानत्वात् ॥ 15

इदं पुनः सर्वप्रवचनसाधारणमन्यभिचारि लक्षणं यदुक्त-मन्यान्यसंवोदनसूत्रे[2] । अपि तु नैवेह चतुर्भिः कारणैः प्रति-भानं सर्वबुद्धभाषितं वेदितव्यं । कतमैश्चतुर्भिः । इह नैवेह

---

[1] Ms. *tac ca*...—gan yan mdo-sde-la hjug....

[2] From a second hand : *yatpratyayām.*

[3] See *Çikṣâs.*, p. 15, l. 13-22.—Comp. *Subhâsitasutta*, in *Suttanipâta*, Fausböll, p. 71.

प्रतिभानमर्थोपसंहितं[1] भवति नानर्थोपसंहितं । धर्मोपसंहितं । भवति नाधर्मोपसंहितं । क्लेशप्रहायकं भवति न क्लेशविवर्धकं । निर्वाणगुणानुशंस[सं]दर्शकं भवति न संसारगुणानुशंससंदर्शकं । एतैश्चतुर्भिः[2] पेयाद्यं ॥ यस्य कस्य चिन्मैत्रेय । [3]एतैश्चतुर्भिः प्रतिभाति । प्रतिभास्यति वा । तत्र श्राद्धैः कुलपुत्रैः कुलदुहितृभिर्वा बुद्धसंज्ञोत्पादयितव्या । प्राप्तसंज्ञां ज्ञात्वा स धर्मः श्रोतव्यः । तत्कस्य हेतोः । यत्किं चिन्मैत्रेय सुभाषितं सर्वं तद्बुद्धभाषितं[4] । तत्र मैत्रेय य इमानि प्रतिभानानि प्रतिलिप्सेत् । नैतानि बुद्धभाषितानीति तेषु चागौरवमुत्पादयेत् । पुद्गलविद्वेषेण तेन सर्वं बुद्धभाषितं प्रतिभानं प्रतिक्षिप्तं भवति । धर्मं प्रतिक्षिप्य धर्मव्यसनसंवर्तनीयेन[4] कर्मणापायगामी भवति[5] ॥ तद्य धर्मताया [अ]विलोमनमेव[6] सम्यग्लक्षणमुक्तं ॥

उक्तं च ।

यदर्थवद्धर्मपदोपसंहितं
त्रिधातुसंक्लेशनिबर्हणं[7] वचः ।
भवेच्च यच्छास्त्यनुशंसदर्शकं
तदुक्तमार्षं[8] विपरीतमन्यथा ॥ इति ।

---

1 *Cikṣās.* has *satyopasaṁhitam, a°.*

2 *Cikṣās.* has *ebhiç caturbhiḥ.*

3 See *Aṅg.* N. IV, 164, 7.

4 chos spaṅs-nas chos-kyis hphoṅs-par hgyur-bai las mṅon-par hduyed-pas...

5 Thus in *Cikṣās.*—Better *bhavatīti.*

6 chos-ñid daṅ mi hgal-ba.

7 spoṅ-byed.

8 *M. Vyut.* § 66.

एतन्महायाने सर्वमस्तीति कथमुपादेयं न स्यात् ॥

यदुक्तं न विष्णोऽसौ तवादित इति तत्र परो विशेषमभिधत्ते। न ब्रवीमि यदावयोर्द्वयोः विष्णुरुभयविष्णुमिति। किं तर्हि। आवाभ्यामन्येषामुभयेषां महागमः विष्णु इत्युपादेयः। न महायानमेतदिपरीतत्वात्। ते[158a]न नोपदेष्टमित्याह। अन्योभयेष्टेत्यादि।

अन्योभयेष्टसत्यत्वे वेदादेरपि सत्यता ॥ ४३

यद्यावयोर्विवादारूढत्वात्[1]। आवाभ्यामन्ये ये ते चिदप्रतिपन्ना उभये[2]। तेषामिष्टं अभिमतं संमतमिति यावत्। तस्य सत्यत्वे। यथार्थत्वे। अभ्युपगम्यमाने सति वेदादेरपि सत्यता। वेदवाक्यस्य चोदनालक्षणस्य। आदिशब्दात्कणादादिवचनस्यापि सत्यता। अभ्युपार्थता स्यात्। तथापि वादिप्रतिवादिभ्यामन्योभयसंमतिः संभाव्यत इति तदप्युपादेयं भवतः स्यात्। तस्मान्नायमपि विशेषः ॥

अथापि स्यात्। मदागमे बुद्धवचनस्यैवाविवादो न तु महायाने। तेन स उपादेयो नेतरदित्याग्रहवानाह। सविवादं महायानमित्यादि।

---

[1] U-bu-cag rtsod-pa-dan-bcas-pai-phyir.

[2] Interpunction erased after *ubhaye*—Tib. gives no help: *u-bu-cag-las gzhan-pagan-su-dag gñi-ga-la grub-pa de-dag hdod-cin mnon-par hdod-pa dan* .. = ...ubhayatra pratipannās.

सविवादं महायानमिति चेदागमं त्यज।
तीर्थिकैः सविवादत्वात्स्वैः परैश्चागमान्तरं॥ ४४

सविवादं सविप्रतिपत्तिकं महायानं। के चिद्धुद्धवचनतया प्रमाणत्वेनाभ्युपगच्छन्ति। के चित्तदिपरीतसमारोपाभेच्छन्ति। इति हेतोः। चेद्यदि न याच्यं तदा। आगमं त्यज। स्वागममपि विजह्यीहि। सोऽपि न प्रमाणं[1] स्यात्॥ कस्मात्। तीर्थिकैर्मीमांसकादिभिः सविवादत्वात्। विप्रतिपत्तिसंभवात्[2]। परित्यागमर्हति। न केवलं तीर्थिकैः। अपि तु स्वयूथ्यैरित्याह। स्वैरिति। चतुर्निकायमध्यादप्यभेदभिन्नं[3] भगवतः प्रावचनं। तच्चैकस्मिन्नेव निकाये ऽनेकभेदसंभवात्। स्वयूथ्यैरपि परस्परविवादः संभवति।

स्वैरिति स्वनिकायान्तर्गतभेदान्तरावस्थितैः। परैरिति अन्यनिकायव्यवस्थितैः। चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः। सविवादत्वात्। आगमान्तरं त्यजेति संबन्धः। तदभ्युपगतादागमान्यं आगमं आगमान्तरं। तदपि सविवादत्वान्न स्वीकारमर्हति। तदागमस्याप्यपरापेक्षया सविवादत्वं समानमिति परित्या[158ᵃ]गे तुल्य एव न्यायः।

अथ वा स्वैरिति। एकभेदव्यवस्थितैः सौत्रान्तिकाभिधर्मिकवैनयिकैः[4] परस्परं सविवादत्वात्सूत्राभिधर्मविनयाः परित्याग-

---

1 hjug-pai yan-lag.
2 log-par rtogs-pa srid-pai phyir.
3 sde-pa bzhi-las boo-brgyad-du gyes-pa...
4 *Vainayika* wanting in Tibetan.

मर्हन्ति । अस्ति श्लोकभेदावच्छिन्नानां सौत्रान्तिकादीनामन्योन्यं विवादः । परैरिति एकनिकायाश्रितभेदान्तरगतैः ॥ एतेन यदुक्तं । गुरुपर्वक्रमेणागतायातं बुद्धवचनमित्यादि । तदनेनैव प्रत्याख्यातं द्रष्टव्यं । न ह्यविच्छिन्नसंप्रदायानामन्योन्यञ्च विवादो युक्तः । न च सर्वज्ञवचनेषु परस्पराद्वतिरस्ति । न च सूत्राभिधर्मविनयानां परस्परमेकवाक्यता भवतः संभवति । तत्कथं सूत्रादिसंस्कन्दनं[1] बुद्धवचनत्वे हेतुरक्षं । तस्माद्यत्किं चिदेतत् ॥

एवं समानपरिहारदूषणतामभिधाय पुनर्विशेषेण परस्यानुपगमे दूषणमुद्भावयन्नाह[2] ।

आसनं भिक्षुतामूलं भिक्षुतैव च दुःस्थिता ।

आसनमित्यादिनोपक्रमते । आसनं भगवता चिनाचित-स्वीकारपरिहारदेशनालक्षणं । तच्च भिक्षुतामूलं ॥

अथ वा । आगमविप्रतिपत्तिमानुषङ्गिकीं परिसमाप्य यदुक्तं ।

यत्यदर्शनतो मुक्तिः शून्यतादर्शनेन किं ।

इति निराचिकीर्षन्नाह । आसनमित्यादि ।

आसनमिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमित्याज्ञापनं । तद्भिक्षुतामूलं । भिक्षुभावो भिक्षुता सैव मूलं कन्दो यस्येति तत्त-

---

1 mdo-sde-la-sogs-pa daṅ mthun-pa.

2 The Ms. Burn. 90 has here the following stanza: *parasparavirodhatvāc ced vinayān api tyaja, viruddhasattvatuṣṭyarthaṁ vākyam ekaṁ kim icchasi*, with the unmetrical readings: *vinayān dvīn api tyaja, vākyatvam ekam.*

योगं । तत्प्रतिष्ठत्वात् । यथा किल दृढ़मूलो दृढस्थिरसंस्थितिमनुभवन् काष्ठग्राह्याप्रग्राह्यापन्नपुष्पफलच्छायादानसंतापापहरणसमर्थो भवति । तथा भगवतोऽपि ग्रासनकल्पपादपो भिक्षुताकन्दमाश्रित्य [1]कृत्युपस्थानसम्यक्प्रहाणर्द्धिपादेन्द्रियबल-
5 बोध्यङ्गध्यानाकृत्यसमाधिसमापत्तिबोधिपाक्षिकार्या[159a]ष्टाङ्ग-मार्गग्रामण्यफलसंपन्न ऋद्धिप्रातिहार्यादिभिः क्लेशोष्मसंतापापहरणपटुर्भवति । इति भिक्षुताया मूलसाधर्म्यं ।

[2]तत्र संज्ञाभिक्षुः । प्रतिज्ञाभिक्षुः । भिक्षणशीलो भिक्षुः । ग्राप्तिचतुर्थकर्मोपसंपन्नो भिक्षुः[3] । भिन्नक्लेशो [4]भिक्षुरिति पञ्च-
10 प्रकारो भिक्षुः । तत्र चतुर्थपञ्चमं द्वयमत्र्यं । इतरेषां समानाभिधानमात्राभिधेयत्वात् । तदुभयमपि ग्रासनावस्थानक्लेशदानमविदहूं । तत्रापि भिन्नक्लेशो भिक्षुः प्रधानं । तस्यैवेह ग्रहणं । तद्भावो भिक्षुता ॥

सा चार्यसत्यदर्शनतो न संगच्छत इत्याह । भिक्षुतैव
15 क्षेत्यादि ।

भिक्षुता भिन्नक्लेशता । क्लेशप्रहाणमिति यावत् । यो वक्ष्यमाणं संक्षिप्तं हेतौ वर्तते । यस्मात्सा भिक्षुतैव दुःखिता ।

---

1 See *Dh.-s* 43-50, 82; *M. vyut.* § 67-68.

2 See *M. vyut.* 270, 37-41, where the third bhikṣu is called: *bhikṣuta iti bhikṣuḥ?*

3 Ms. first hand° *karmodayasampanno*; second hand °*karmādyupa*°.—Tib. las-kyis bsñen-par rdsogs-pai.

4 See *Abhidh-k-v.* (fol. 300 n): *bhinnakleçatvād bhikṣur ity arhan.*

शून्यतादर्शनमन्तरेणासमर्थता नेवसत्यदर्शनतो न मुच्यते । तस्मात्सत्यदर्शनतो मुक्तिरिति न वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ शेषा सा दुःखिता । सावलम्बनचित्तानामिति । सहावलम्बनेन वस्त्वभिनिवेशेन वर्तत इति सावलम्बनं । तस्मादूर्ध्वं चित्तं शेषा योगिनां ते तथोक्तास्तेषामिति । अतस्ते दुःखादिसत्यं क्लेशवि- 5
संयोगं च वस्तुतेनावलम्बन्त इति मतं भवतां । अतस्तेषामुपलम्बदृष्टीनां दुःखिता । न निरालम्बनचित्तानां ॥

यत्पुनरुक्तं । सत्यदर्शनतो मुक्तिरिति तदिदमपनीयं । द्विधा हि सत्यदर्शनं संभाव्यते । परमार्थतः संवृतितो वा । तत्रायो विकल्पः । तदा नास्माकं विप्रतिपत्तिः । अस्मत्पक्षस्य प्रधान- 10
त्वात् । सर्वधर्माणामस्माभिः परमार्थतो दर्शनाभ्यु[प]गमात् । अथ द्वितीयः । तत्र वयमास्महे । युक्तिविरोधात् । न हि संवृतिसत्यदर्शनान्मुक्तिरित्युपपद्यते सर्वसत्त्वानां मुक्तिप्रसङ्गात् । तथा हि युक्त्यागमाभ्यां [159] तत्त्वातत्त्वविवेचनात् । परमार्थसत्यमेवाच क्लेशप्रहाणाय निरीयते न संवृतिसत्यं । तच्च सर्वधर्मा- 15
नुपलम्भलक्षणं । न हि तदन्तरेण संक्लेशनिवृत्तिर्युज्यते । यावद्भावाभिनिवेशस्यावत्कल्पना न निवर्तते । यावच्च कल्पना तावदखण्डितमहिमानः संक्लेशाश्चित्तसंतानमध्यावसन्ति । यावच्च संक्लेशास्तावत्कर्मनिर्मितजन्मपरंपराप्रसवः । संसारोऽपि सुतरामध्याहतप्रसरः प्रवर्तते । तस्मात्सर्वधर्मशून्यतैवाविद्याप्रतिपक्षत्वात् । 20
संसारसंततिविच्छित्तिहेतुरवसीयते । न केवलं सत्यदर्शनं ॥
इदमेवाचार्यपादैरुक्तं ।

सुक्तिस्तु शून्यताद्दृष्टेस्तदर्थाग्रेषभावना। इति[1]

यथार्थसत्यानि यत्यदर्थेऽन्तर्भवन्ति तथोपदर्शितमेव प्राक्।

इत्यलमतिप्रसङ्गेन॥ अपि च।

5 सावरणम्बनचित्तानां निर्वाणमपि दुःस्थितं॥ ४५

इति न केवलं भिक्षुता। किं तर्हि निर्वाणमपीत्यपेरर्थः। निर्वाणं क्लेशविसंयोगात्तिरूपधिशेषं दुःस्थितं दुर्घटं॥ तत्र भिक्षुतायास्तावदसंगतिमाह।

क्लेशप्रहाणान्मुक्तिश्चेत्तदनन्तरमस्तु सा।

10 यदि यार्थसत्यदर्शनतः क्लेशाः प्रहीयन्ते। ततो विमुक्तिरूपमायते। तदा तदनन्तरं क्लेशप्रहाणात्समनन्तरमेवास्तु सा मुक्तिर्भवतु। भवत्येवं। को वै नामान्यथा ब्रूते। नैतदस्ति। कुत इत्याह।

दृष्टं च तेषु सामर्थ्यं निःक्लेशस्यापि कर्मणः॥ ४६

15 चो हेतौ। दृष्टं प्रतिपन्नं। आगमतः। यस्मात्। तेषु प्रहीणक्लेशेषु। आर्यमौद्गल्यायनार्याङ्गुलीमालप्रभृतिषु। सामर्थ्यं फलदानं प्रति शक्तिः। तस्मान्न तदनन्तरमेव मुक्तिरस्ति। कस्य

---

1 Quoted *Subhāṣitasaṃgraha* (Muséon, IV, p. 397-1.) Liberation by the view of vacuity. Every meditation has that view for aim.

सामर्थ्यं दृष्टं । कर्मणः शुभाशुभलक्षणस्य । किं पूर्वमनार्यावस्थायां क्लेशसहितस्य । नेत्याह । अक्लेशस्यापि । क्लेशसहकारिरहितस्यापि कर्मणः ॥ ननु च सत्यदर्शनाद्विद्यादि प्रहीयते । तत्प्रहाणात्संस्कारादिप्रहाणक्रमेण तृष्णापि प्रहीयते । तृष्णाविपर्यासमतौ[1] च पुनर्भवोत्पत्तिनिमित्ते । ततश्च तयोरभावात्तुषरहितबीजस्येव[2] कर्मणः सद्भावेऽपि न किं चिद्विहन्यत इति । तदुक्तं ।

मिथ्याज्ञानतदुद्भूततर्षसंचेतनावशात् ।
हीनस्थानगतिजन्म[3] त्यक्त्वा चेतश्च जायते[4] ॥ इति ।

अथ वा तृष्णैव केवला पुनर्भवकारणं समुदयाकारत्वात्[5] । उक्तं हि भगवता[6] । तच्च कतमत्समुदयार्यसत्यं । येयं तृष्णा पौनर्भविकी नन्दीरागसहगता तत्र तत्राभिनन्दिनी । यदुत कामतृष्णा । भवतृष्णा । विभवतृष्णा चेति ॥ तदेवं यस्य तृष्णा नास्ति तस्य प्रहीणसमुदयस्य कारणाभावान्न पुनर्जन्मसंभवः । इति पराभिप्रायमुत्थापयन्नाह ।

तृष्णा तावदुपादानं नास्ति चेत्संप्रधार्यते ।

---

[1] sred-pa dań phyin-ci-log-dań-ldan-pa ni = °vatī [avidyā.]

[2] çun-phrags-med-pai sa-bon bzhin-du.

[3] So first hand.—Second hand *gater* or *gatair janma* —Tib. dman-pai gnas-su skye-ba yin = *hīnasthāne janma.*

[4] First hand: *te na ci ta nna jāyate*; second hand: *ci tta.*—Tib. de spoṅs-pas ni skye-ba med = *tat* (*mithyājñānam*) *tyaktvā na jāyate.*

[5] So Ms.—kun-hbyuṅ-ba rgyu yin-pai-phyir = *samudayakāraṇatvāt.*

[6] The well-known definition —See *M. vyut.* § 244.120; *Itivuttaka* 58.

अविद्याप्रहाणान्तृष्णा पुनर्भवोपादानं कारणं । तावन्नास्ति न विद्यते । चेद्यदि संप्रधार्यते निश्चीयते । तदा नैतदस्ति । यत उपलभ्यदृष्टीनामविद्याप्रहाणमनुपपन्नं । तद्भावान्तृष्णाप्रहाणस्याप्यभावात् ॥ भवतु वा । तथाप्यभिधीयते ।

5 किमक्लिष्टापि तृष्णैषां नास्ति संमोहवत्सती ॥ ४७

अक्लिष्टापि सती क्लेशाप्रसंयुक्तापि तृष्णा किमेषां भवद्योगिनां नास्ति न संभवति । कथमिव । संमोहवत् । अक्लिष्टाज्ञानवत् ॥ दृत्यमपि तृष्णा निषेद्धुमशक्येत्याह ।

वेदनाप्रत्यया तृष्णा वेदनैषां च विद्यते ।

10 स्पर्शप्रत्यया वेदना । वेदनाप्रत्यया च तृष्णा । सा वेदना तृष्णाकारणमेषामस्ति । तृष्णा तु तत्कार्यमविकलेऽपि कारणे न समस्तीति कथमभिधातुं शक्यते । निरविद्यस्य[1] वेदनाद्यामपि तृष्णा न भवतीति चेत् । न भावाभिनिवेशिनां निरवि-
[165b] द्यत्वमेवासिद्धमित्युक्तं । ततो यदि[2] अक्लिष्टाऽज्ञानवन्ना-
15 भ्युपगम्यते तृष्णा तथापि शून्यतादर्शनमन्तरेण न्यायवन्नादापतति ॥

---

1 Tib. khon-na ma tho ba med-pa.

2 So Ms. *yadi akliṣṭā jñāna°*—ñon-moṅs-pa-can ma-yin-pai mi-çes-pa yod kyaṅ srid-pa khas mi len-pa = *yady akliṣṭa-ajñāna-saty api nopagamyate tṛṣṇā*....

अथमत्र वसुदाचार्यः। यदा सुप्तसंज्ञानेऽपि[1] कर्मणः फल-दानसामर्थ्यमुपलभ्यते। दृष्टा च वेदनासद्भावे संभाव्यमाना। तदा क्लेशप्रहाणमपि संदिह्यमानं कथमिव विमुक्तौ निश्चयं कुर्यात्। तस्माच्च शून्यतामन्तरेण भिक्षुता सुस्थिता प्रतिभासत इति॥ यदुक्तं।

सावलम्बनचित्तानां निर्वाणमपि दुःस्थितं।

इति तदुपपादयन्नाह।

सालम्बनेन चित्तेन स्थातव्यं यत्र तत्र वा॥ ४८

सालम्बनेन सोपलक्षेण चित्तेन स्थातव्यमासक्तव्यं। यत्र तत्र वा। यत्र तत्रास्कन्धानेषु। आर्यसत्यादिषु। तद्भावनाफलेषु वा। आसङ्गसंभावनायां[2] न पुनर्जन्मनिवृत्तिरिति। कथं पुनर्जन्मसंभावनायां[3] निर्वाणमपि न संदिग्धं स्यात्। तस्मादुक्तशून्यतैव निर्वाणकारणमुक्तेत्याह।

विना शून्यतया चित्तं बद्धमुत्पद्यते पुनः।
यथासंज्ञिसमापत्तौ भावयेत्तेन शून्यतां॥ ४९

विना शून्यतया। शून्यतामन्तरेण चित्तं विज्ञानं सालम्बनं बद्धं संयतं। आलम्बनासङ्गपाशेन उत्पद्यते पुनः समाधिबलात्क्रियत्कालं निवृत्तमपि पुनरुत्पत्तिमद्भवति। क्व पुनरिदं दृष्टमित्याह। यथा असंज्ञिसमापत्ताविति। यथाऽसंज्ञिसमापत्तिं

---

1 rgyud grol-ba yin na.

2 Tib. : zhen-pa srid-pas = *āsaṅgasaṃbhavāt*, *saṃbhāvanā* = bsgom-pa.

समापद्यमानानां तावत्कायं चित्तचैत्तविरोधेऽपि पुनरुदुत्पत्तिः स्यात् तथान्यत्रापीत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । यथा निरोधसमापत्तावित्यपि द्रष्टव्यं ॥ अथ वा । यथासंज्ञिसमापत्तिं समापद्यासंज्ञिषु देवेषूपपद्यमानानामनेककल्पशतं यावच्चिरद्धानामपि तत्समापत्तिविपाकफलपरिसमाप्तौ चित्तचैत्तानां पुनरुत्पत्तिस्तथा ॥

यतः शून्यतामन्तरेण न भिक्षुता न निर्वाणमुपपद्यते । तत उभयार्थिनां शून्यतैव भावनीयेत्याह [161ᵃ] भावये[दि]त्यादि । येन कारणेन विना शून्यतया चित्तं बद्धमुत्पद्यते पुनः । तेन कारणेन निर्वाणार्थी शून्यतामेव भावयेत् । तद्भावना हि क्लेशप्रहाणं निर्वाणं चाधिगमयति । न केवलैव सत्यादिभावनेति यावत् । सासम्भवत्वात् ॥

यदुक्तमार्यवज्रच्छेदिकायां प्रज्ञापारमितायां[1] । तत्किं मन्यसे सुभूते अपि नु स्रोतआपन्नस्यैवं भवति मया स्रोतआपत्तिफलं प्राप्तमिति ॥ सुभूतिराह । नो हीदं भगवंस्तत्कस्य हेतोर्न हि भगवन् किं[2] चिदापन्नस्रोतोच्यते स्रोतआपन्न इति । न रूपमापन्नो न शब्दान्न गन्धान्न रसान्न स्प्रष्टव्यानि[3] न धर्मानापन्नस्रोतोच्यते स्रोतआपन्न इति । यद्येवं भगवन् स्रोतआपन्नस्यैवं भवेत् । मया स्रोतआपत्तिफलं प्राप्तमिति । स एव तस्यात्मग्राहो भवेत्सत्त्वग्राहो जीवग्राहः ।

ky-
rṣṇā....

[1] *Anecd. Oxon.* I, 1, p. 25, l. 9.

[2] Printed text: *na kaṁ cid dharmam.*

[3] Printed text: *na spraṣṭavyān.*

पुद्गलग्राहो भवेत् । येषाञ्च[1] । तत्किं मन्यसे सुभूते ऽपि न्वर्हत एवं भवति मयार्हत्वं प्राप्तमिति ॥ सुभूतिराह । नो हीदं भगवन् । तत्कस्य हेतोः । न . कश्चिद्धर्मो यो ऽर्हन्नाम । यदेद्भगवन्नर्हत एवं भवेत् । मयार्हत्वं प्राप्तमिति । न एव तस्यात्मग्राहो भवेत् । येषाञ्च । [2]भगवानाह । तस्मात्तर्हि सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन एवमप्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यं [3]न क्व चित्प्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यं । न रूपप्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यं । न शब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यप्रतिष्ठितं[4] चित्तमुत्पादयितव्यमिति ॥

तस्माच्छून्यतैव बोधिमार्ग इति स्थितं ॥

यत्सूत्रे ऽवतरेदित्यादि अनुष्टुभ्रयं येन चित्प्रतिचित्तमिव लक्ष्यते* । अपक्रमनिवेशितत्वात् ।

---

* These three *anuṣṭubhs* are given both in MSS. and in the Tib. translation.

यत्सूत्रे ऽवतरेद्वाक्यं तत्रेदृशोपलभ्यते ।
मयार्थानं भवत्यैः[5] प्राप्तमुक्तं न किं नतं ॥ ५०
एकेनागम्यमानेन[6] सकलं यदि दीयते ।
एकेन स्रुवतुल्येन किं न सर्वं जिनोदितं[7] ॥ ५१
महाकाश्यपमुख्येन यद्वाक्यं भावनाश्रये[8] ।
[9]तज्जघन्यबुद्धिबलाद्यार्थं कः करिष्यति ॥ ५२

---

1 p. 26, l. 5.

2 p. 27, l. 4.

3 Printed text: *yan na kvacit.*

4 Printed text: *spraṣṭavyadharma.*°

5 Minaev and MSS. *bhavet sūtraiḥ.*—Tib. *khyod-cag-gi mdo dan mthsuṅs.*

6 *agamyamāna* = *ma-rtogs.*

7 *mdo mthsuṅs gcig-gi*[*s*] *thams-cad ni rgyal-bas gsuṅs-pa cis ma-yin.*

8 So Minaev = *gtiṅ-dpogs*—*L*[*a*]*vigrāhyate*, Dev. 85 *avagrāhate.*

9 = tat tvayā an° = *de ni khyod-kyis ma rtogs-pas.*

आगमविप्रतिपत्तिरस्य विचारस्य प्रस्तावः । आसनं भिक्षुतेत्यादिष्वागम[161b]विवादात् । प्रक्रमान्तरत्वात् । पूर्वमेव वक्तुमुचितं । अनेनान्तरितस्य विवादस्य पुनरुपक्रमो ग्रन्थकारस्य प्रस्तावाकौशलं स्यात् । यत्प्रत्ययेत्यादिना[2] च प्राक्तनसूत्रदयार्थस्याभिधित्सितत्वात् । महाकाश्यपमुखैरित्यादिवचनस्यास्त्रीलत्वात् । ग्रन्थकाराप्रयुक्तमिति निश्चितं । तस्मात्प्रक्षेप एवायमिति ॥

स्यादेतत् । यथा सालम्बनचित्तस्यासङ्गसंभवात् । न मुक्तिः स्यात् । तथा शून्यतायामपि भयमुपजायते । तदरमुभयपरिहारेण संसार एव स्थितिर्युक्तेत्याह ।

[3]सक्तिरासात्मनिर्मुक्त्या संसारे सिध्यति स्थितिः ।
मोहेन दुःखिनामर्थे शून्यताया इदं फलं ॥ ५३

सक्तिरासङ्गः । आसो भयं । शून्यताशब्दश्रवणात् । तदर्थापरिज्ञानात् । सक्तिरासमिति । समाहारः[4] । तस्मादुभयपक्षपरिहारेण[5] संसारे धेयाधातुकस्वभावे सिध्यति स्थितिरव-

---

1 See IX. 45.

2 See IX. 43.

3 Minaev: *Qakti*°—Burn. 90 supports the reading explained in the second part of the commentary (p. 445, l. 13) सक्तिरासात्मनिर्मुक्त्या—So does the Tibetan translation: *rmoṅs-pas sdug-bsṅal-can-don-du, chags doṅ hjigs mtha-las grobar, hkhor-bar gnas-pa hgrub-hgyur-ba, hdi ni stoṅ-ñid hbras-bu yin.*

4 zlas dbye-bai bsdu-ba yin-no.

5 Second hand: *pakṣāparihāreṇa*; but Tib. *spaṅs-nas.*

स्थानमुपजायते। तुशब्दः[1] पुनर्दोषपरिहारार्थं। इदं तु शून्यताभ्युपगमे[2] दूषणं स्यात्। साधारणं[3] दूषणमिति यावत्। कुतः। अनिर्मुक्ता। हेतौ तृतीया। मुक्तेरभावादित्यर्थः। कतमेषां दुःखिनां पञ्चगतिसंसारे जात्यादिदुःखपीड़ितानां सतां। कथं। अर्थैः। अर्थविषये। मोहेन। अविद्यया। आलम्बनासक्तेनेति यावत्। अतः शून्यताया इदं फलं। यत्पुनरपि निवृत्य[4] संसारे ऽवस्थानं॥

अयमभिप्रायः। यथा शून्यताव्यतिरेकेणोपलभ्यदृष्टेर्न मुक्तिः स्यात्। तथा विषयासक्तसुखचेताः सर्वधर्मशून्यताभयभीतकातरो वरं संसार एवावस्थानमिति मन्यमानो बालः प्रथमसुखविमुखो विनिवृत्य[5] जात्यादिदुःखमनुभवन्। पुनस्तत्रैवावतिष्ठत इति किमनया प्रसाधितमिति॥

अन्ये तु सक्तिचासान्तनिर्मुक्तेति पाठं मन्यमाना एवं व्याचक्षते। सक्तेर्हेतु[162a]त्वात्। सक्तिरासक्तस्थानं। त्रासहेतुत्वात्। त्रासो भयस्थानं। तावेवान्तौ सक्तिचासान्तौ शाश्वतोच्छेदान्तौ इत्यर्थः। तथा हि। शाश्वतदृष्टेरविसक्तिरुच्छेददृष्टेश्च त्रासो जायते। तयोर्निर्मुक्ता परित्यागेन पूर्व-

---

1 *nii sgras.*—*punar* is not translated.

2 From a second hand, in margin: *çūnyatānabhyupagame*; but Tib. *hdi ni ston-ñid khas-len-pa-la ñes-par hgyur-te.*

3 Skyon thun-moń ama yin no ces-pai tha-thsig-go = *dūṣaṇam sādhāraṇam nāsti.*

4 *mya-ṅan-las-hdas-nas* = *nirvṛtya.*

5 Not translated.

6 = °dṛṣṭer āsaktir. The reading is doubtful: *arvisaktir.* Tib. *chags.*

वर्तते चेत् । यत्परमार्थविचारेऽप्राप्यताज्ञानविवर्जनं । संवृतिसत्याभ्युपगमेन चोच्छेदाज्ञानपरित्याग इति समारोपापवादाज्ञानपरिहाराभ्यामा प्रतिपत्तिरित्यनुपदर्शिता भवति ॥ तथा च किं संपद्यत इत्याह । संसारे सिध्यति क्षितिः । प्रज्ञया संसारदोषाक्षिप्तस्य करुणापरतन्त्रत्वात् संसारे सिध्यति निष्पद्यते क्षितिरवस्थानं ॥ किमर्थं । दुःखितानामर्थं परदुःखदुःखितया दुःखितां संसारिणामर्थे । तदुःखसमुद्धरणाभिलाषात् ॥

ननु संसारिणो नाम परमार्थतो न सन्त्येव । तत्कथं तदवस्थानमित्याह । मोहेन विपर्यासेन संवृत्या सत्त्वक्लेशवशात् । एतच्च दुःखानुपशमार्थं तु कार्यमोहो न वार्य इत्यत्र पश्चाद्व्युत्पादयिष्यते[1] ॥

तस्माच्छून्यताया इदं फलं । यत्करुणया संसारेऽवतिष्ठमानोऽपि शून्यतादर्शनात् संसारदोषैर्न क्षिप्यते । इदमप्रतिष्ठितनिर्वाणता शून्यतायाः फलं । शून्यतामन्तरेणाक्लेशाभावात् ॥ तस्मादसंसारं सत्त्वार्थमवस्थानमिच्छद्भिः शून्यतैव भावयितव्या ॥

एतत्सर्वमुपसंहारेणोपदर्शयन्नाह ।

तदेवं शून्यतापक्षे दूषणं नोपपद्यते ।

तदेतत् । एवमुक्तक्रमेण शून्यतापक्ष उक्तं दूषणं । शून्यतायां सत्यामसंसारावस्थानलक्षणं नोपपद्यते । न संगच्छते वक्ष्यमाणसमाधानात् ॥ इति प्रथमपक्षे योजना[2] ॥ यत एवं ।

---

1 IX. 77.

2 ...phyogs-la sbyar-bar-bya ste.

तस्मान्निर्विचिकित्सेन भावनीयैव शून्यता ॥ ५४[1]

निर्गतो विचिकित्साया निर्विचिकित्सः निःसंदेहः। तेन सता भावनीयैवाभ्यसनीयैव शून्यता। सर्वधर्मनिःस्वभावता। [162b] अनुपलम्भयोगेन ॥

एतेन यदुक्तं न विनानेन मार्गेण[2] तदुपसंहृतं भवति। यत्पुनरुक्तं। शून्यतादर्शनेन किं। तच्च शून्यताया विशेषमाह।

क्लेशज्ञेयावृतितमःप्रतिपक्षो हि शून्यता।
क्षिप्रं सर्वज्ञताकामो न भावयति तां कथं ॥ ५५

क्लेशा रागादयः। ज्ञेयं पञ्चविधं। आवृतिशब्दस्तूभयत्र संबध्यते। क्लेशा एवावृतिः। ज्ञेयं चावृतिरावरणमिति[3] विभज्य योजनीयं। ज्ञेयमेव समारोपितरूपत्वात्[4]। आवृतिः सैव तम इव तमो[5] वस्तुतत्त्वावरणत्वात्। तच्च प्रतिपक्षः प्रहाणहेतुः। हि यस्माच्छून्यता तस्माच्छीघ्रं त्वरितं। सर्वज्ञ-

---

1 Quoted *Subhāṣitasaṃgraha*, Muséon, IV, p. 396, 20.

2 Above IX. 41.

3 The two *āvaraṇas* are "well-known." See *Dh.-s.* CXV.

4 Interpunction supported by Tibetan.

5 *mun-pa ltar mun-pa yin-te dṅos-poi de-kho-ñid-la sgrib-par-byed-pai phyir-ro.*

तायां बुद्धत्वे कामो ऽभिलाषो यस्यासौ तथोक्तः । सर्वज्ञतां कामयत इति वा । सर्वज्ञताकामः । न भावयति तां कथमिति[1] । तां शून्यतां कथं न भावयति नाभ्यस्यति । अपि तु महता यत्नेन भावयेदेव ॥

यदप्युक्तं । यावाच्छून्यतायां प्रवृत्तिर्न स्यात् । तदपि न युक्तमित्याह । यदुःखेत्यादि । द्वितीयपक्षे[2] पुनरित्यभ्यवतारणीयं । अस्यैव शून्यतायामेषो ऽनुग्रहः । केवलं प्रथमत एव तत्र संत्रासात्प्रवृत्तिर्न स्यादिति ॥ आह ।

यद्दुःखजननं वस्तु त्रासस्तस्मात्प्रजायतां ।
शून्यता दुःखशमनी ततः किं जायते भयं ॥ ५६

यद्वस्तु दुःखजननं पीड़ाकरं तस्माद्वस्तुनः सकाशात्त्रासः । भयं जायतां नाम । शून्यता पुनः प्रत्युत दुःखशमनी सर्वसांसारिकदुःखापहन्त्री । ततस्तस्याः शून्यतायाः । किं । किमित्यभयस्थाने कातरस्य जनस्य भयं जायते । सर्वगुणनिदानत्वात्तस्यैव तस्यामुचितमिति भावः ॥ [4]आत्मग्रहजनिताहंकारप्रसूतं हि भयमतत्त्वविदामुत्पद्यते । स चात्मा कल्पनासमारोपितमूर्तिरित्यहंकारो ऽपि तदभावादनास्पद इत्युपदर्शयन्नाह ।

---

[1] MS. *kathayati.*

[2] See above 445.13 and 446.20.

[3] See Subhāṣ-s., loc. cit.

[4] So MS. °*graha.*°

यतस्ततो वास्तु भयं यद्यहं नाम किं चन।
अहमेव न किं चिच्चेद्भयं कस्य भविष्यति ॥ ५७[1]

यतस्ततो [वा] भयाभयस्थानात्। अस्तु भवतु भयं। कदा। यद्यहं नाम किं चन। अहमित्यहंप्रत्ययस्य [163a] विषयः कथितः। अहं नाम अहंप्रत्ययवेद्यं यत्किं चन किं चिदस्तु स्यात्। अव्यक्तनिर्देशात्पुंसकता। तदा युक्तमेव भयं। यदा पुनरहमेव न किं चिन्न वस्तु यद्विचार्यमाणमहं किं चिच्छब्दविकल्पमात्रादन्यत्। तदा भयं कस्याहमित्यस्याभावात्। भविष्यति। उत्पत्स्यते। इतोऽपि विचारात्त्रासो निवर्तत इति भावः। तदुक्तं।

नास्त्यहं[2] न भविष्यामि न मे ऽस्ति न भविष्यति।
इति बालस्य संत्रासः पण्डितस्य भयक्षयः ॥ इति।

यथा चाहंप्रत्ययविषयस्य कल्पनामात्रोपदर्शितत्वात्। अयुक्तं तथा प्रतिपादयन्नाह।

दन्तकेशनखा नाहं नास्थि नाप्यस्मि शोणितं।
न शिंघानं[3] न च श्लेष्मा न पूयं सिंहकापि वा ॥ ५८

---

[1] See Subhāṣ. loc. cit.

[2] So Ms. *nāsty*.

[3] Such is the reading of our Ms.—Minaev has *simhāṇa*; M. *simghāṇa*.—*M. Vyut.* § 189 (114) *çiṅghāṇaka*.—See *Çikṣās.*, p. 209, l. 10, and P.W.

[4] *M. Vyut.* § 189 (119) *lasikā*.

दन्तनेत्रनखा नाहं । प्रत्येकममी अहंप्रत्ययविषया न भवन्ति । नास्मि नाप्यस्मि श्रोणितं । अस्मि चहं[1] श्रोणितं रुधिरं । एतद्द्वयमपि नास्मि नाहं । घ्रिंघाणं न च स्वेदो न पूयं । घ्रिंघाणं नासिकाविवरनिर्यातः क्लेदः । स्वेदो मुखविवरविनिर्गतः । पूयं व्रणे पक्वरुधिरं । एतान्यपि नाहं भवन्ति । खसिकापि वा खसिका व्रणक्लेदः सापि नाहं ॥

नाहं वसा न च स्वेदो न मेदो ऽन्त्राणि नाप्यहं ।
न चाहमन्त्रनिर्गुण्डी गूथमूत्रमहं न च ॥ ५९

नाहं वसा न च स्वेदो न मेद इति । वसा शरीरस्नेहः । स्वेद प्रस्वेदः । मेदः चतुर्थो धातुः । इमान्यपि नाहं । अन्त्राणि नाप्यहमिति । अन्त्राणि प्रसिद्धानि तान्यपि नाहं । न चाहमन्त्रनिर्गुण्डी । अन्त्रनिर्गुण्डी[2] सूक्ष्मात्मिका । सापि नैवाहं । गूथमूत्रमहं न च । गूथं विष्ठा । एतदपि दृश्यं नाहं भवति ।

नाहं मांसं न च स्नायु[3] नोष्मा वायुरहं न च ।
न च छिद्राण्यहं नापि षड्विज्ञानानि सर्वथा ॥ ६०

---

1 Ms. *hattaṁ*. See P.W. *haṭṭa* and *haḍḍa*.

2 = zhag.—Ms. *sūkṣmāttikā*; Tibetan has: suprasiddhā.

3 Minaev and Mss. *snāyur*.

नाहं मांसं न च स्नायु मेदा । स्नायु[1] शिरा[2] । ऊष्मा शरीरतेजोधातुः । दृश्येऽपि नाहं । वायुरहं न च । वायुरास्वासप्रश्वासादिलक्षणः सोऽपि नैवाहं । न च श्रोत्रादीनि चक्षुरादीनि । तान्यपि नाहं । नापि षड्विज्ञानानि सर्वथा । षट् चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनोविज्ञानानि [163a] तान्यपि नाहं भवन्ति ।

सर्वथा सर्वप्रकारेण । प्रत्येकं समुदितानि वा । तथा हि दन्तादिसमुदायात्मकमेव विचार्यमाणं शरीरमुपलभ्यते । तच्च प्रत्येकमहंप्रत्ययवेद्यं न भवति । प्रत्येकमहंप्रत्ययस्य तेष्वभावात् । न हि परेषामप्येकैकशः केशादयोऽहंप्रत्ययवेद्या भवन्ति ॥ 10

समुदिता अपि त एव केशाः पूर्ववत् । न च समुदितेषु तेषु कश्चिदेकः संभवति । तस्य प्रतिषेध्यमानत्वात् । नाप्यनेके समुदिता अप्येकप्रत्ययविषया भवितुमर्हन्ति न चानेकेष्वेकप्रत्ययोऽभ्रान्तो युक्तः । न च भ्रान्तेरवस्तुव्यवस्था । तस्मात्कल्पनामात्रमेतदहमित्यर्थशून्यमाभातीति निश्चितं ॥ 15

उक्तं चैतदशुभभावनाप्रस्तावे चित्तविशुद्धये[3] । यस्मिन्काये केशा रोमा[णि] नखा दन्ता रजो मलं त्वक् मांसास्थि

---

[1] Ms. *snāyuḥ*.

[2] First hand : *siraḥ*.

[3] See *Çikṣās.*, p. 209, l. 7-11. The quotation is from the Ratnamegha—See M. Vyut. 189, *Khuddaka Pāṭha* (J.R.A.S. 1869, p. 311, 326) to which Prof. Bendall refers.—On *açubhabhāvanā*, *M. Vyut.* 52; Kern Manual, 54; above IX 41 and 79.

[4] Comp. *M. Vyut.* 189 (117 *dantamala*, 125. *karṇamala*. 132, *mala*).

स्नायु[1] शिरा[2] वृक्का[3] हृदयं प्लीहकः क्लोमकः । अन्त्राण्यन्त्रगुणाः । आमाशयः पक्वाशयः । औदरीयकं[4] । यकृत् पुरीषमश्रु स्वेदः खेटः घ्राणकं[5] वसा । लसिका । मज्जा मेदः पित्तं श्लेष्मपूयशोणितं मस्तकलुङ्गं[6] प्रस्रावः । एषु च वस्तुषु बोधिसत्त्व उपपरीक्षणजातीयो भवति ॥ एतत्पुनः पञ्चात्कायस्मृत्युपस्थानपर्यन्तं निर्देक्ष्यामः ॥

एवं निर्विषय एवाहंप्रत्ययः ॥ स्यादेतद्यदि नाम केशादयो ऽहंप्रत्ययवेद्या न भवन्ति । तथापि नायं निर्विषयः सिध्यति । यतो ऽन्तर्व्यापारपुरुषगोचर एवाहंप्रत्ययो ऽस्माभिरिष्यत इति नैयायिकादयः । नैतदपि युक्तं । यस्मादहं गौरः क्लग्नो दीर्घो गच्छामीत्याद्याकारपरामर्शात्मक एवायमहंप्रत्ययः प्रतिभासते । न चात्मन एतद्रूपमिष्यते[7] परैः । न चान्याकारेण ज्ञानेनान्यस्य ग्रहणं युक्तमतिप्रसङ्गात् । तथा हि । तदात्मा । इदमि[164a]दं तस्य लक्षणमुपवर्णयन्ति परे[8] । तच्च नैयायिकास्तावन्नित्यं सर्वगतं प्रतिप्राणिभिन्नमचेतनं चेतनायोगात्तु चेतनं ।

---

1 *Çikṣās.* has *snāyuḥ*; see p. 451 l. 1.

2 So Ms.

3 So Ms.—Read *vṛkkā* and see Prof. Bendall's note.—*M. Vyut.* has *plihaḥ.*

4 *loṅ-ka* = intestines, entrails, guts.—*len-ge* in Tib. translation of *Çikṣās* is a misprint.—*M. Vyut.* 189 (100).

5 So Ms.

6 *Çikṣās.* has *mastakam mastiṣkaluṅgam.*

7 Reading uncertain, not supported by Tib. *hdi-dag-la bdag-tu hdod-pa-mayin* "do not consider them as ātman."

8 Ms. *lakṣaṇam | upa°.*—Tib. *hdi ltar yaṅ de-daṅ-ldan-pa hdi ni hdi o zhes mthsan-ñid yin-par... ..*

सुखादिगुणाधारं[1] शुभाशुभकर्मकर्तारं । तत्फलोपभोक्तारं परलोकिनं चात्मानमिच्छन्ति ॥ नैयायिकवद्वैशेषिका अपि । यदुक्तं ।

अन्ये पुनरिष्टात्मानमिच्छादीनां समाश्रयं ।
खतो ऽचिद्रूपमिच्छन्ति नित्यं सर्वगतं तथा ॥
शुभाशुभानां कर्तारं कर्मणां तत्फलस्य च ।
भोक्तारं चेतनायोगाच्चेतनं न खरूपतः ॥ इति ।

जैमिनीयास्तु । व्यावृत्त्यनुगमात्मकं बुद्धिरूपेण परिणामिनं चैतन्यरूपमात्मानमिच्छन्ति । तच्च चैतन्यं बुद्धिखभावं न च तस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती भवतः । तस्योभयचानुगतरूपत्वात् । तद्यथा सर्पस्य कुण्डलावस्थानिवृत्तावृजुत्वावस्थाप्रवृत्तौ च सर्पत्वस्योभयचाप्यनुवृत्तिः ॥ यथोक्तं ।

व्यावृत्त्यनुगमात्मानमात्मानमपरे पुनः ।
चैतन्यरूपमिच्छन्ति चैतन्यं बुद्धिलक्षणं ॥
यथाहेः कुण्डलावस्था व्यपेति तदनन्तरं ।
संभवत्यार्जवावस्था सर्पत्वं न निवर्तते ॥
तथैव नित्यचैतन्यखभावस्यात्मनो ऽपि न ।
निःशेषरूपविगमः सर्वस्यानुगमो ऽपि च ॥ इति ।

इति विशेषः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥ जैनास्तु जैमिनीय-

---

[1] Ms. *sukhādiravaguṇādhāram*.—Tib. bde-ba-la-sogs-pa yon-tan rgyui-rten duṅ.

वचैतन्यमात्मानमिच्छन्ति द्रव्यपर्यायरूपेण यथायोगमनुगमव्यावृत्त्यात्मकं ॥ तथा चोक्तं ।

जैमिनीया इव प्राज्ञैर्नाक्षिप्तक्षणान्तरं ।
द्रव्यपर्यायरूपेण व्यावृत्त्यनुगमात्मकं ॥

कापिलास्तु नित्यं व्यापकं निर्गुणं स्वयमेव चैतन्यात्मकमात्मानमिच्छन्ति । न तु बुद्धिसंबन्धात् । बुद्धेः स्वयमचित्स्वभावत्वात् । चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति वचनात् । नापि स कस्य चित्कार्यस्य कर्ता स्वयं तत्फलोपभोक्ता वा निष्क्रियत्वात् । प्रकृतिरेव तत्कर्त्री तस्य । तत्फलोप[164]भोक्त्री च । विपर्यासवशादसौ स्वात्मनि तत्समारोपयति ॥ तथा हि । यदा पुरुषस्य शब्दादिविषयोपभोगाकारमौत्सुक्यमुपजायते । तदा प्रकृतिः[1] परिज्ञातपुरुषौत्सुक्या पुरुषेण युज्यते । ततः शब्दादिसर्गं[2] करोति । शब्दादिषु श्रोत्रादिवृत्तिभिर्मनसाधिष्ठिताभिः परिगृहीतेषु विषयेषु बुद्धिरध्यवसायं करोति । ततो बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयत इति । एवं चैतन्यस्वरूपत्वान्निर्गुणत्वं । व्यापित्वान्निष्क्रियत्वमिति सांख्यपुरुषस्य विशेषः ॥ उक्तं च ।

चैतन्यमन्ये मन्यन्ते भिन्नं बुद्धिस्वरूपतः ।
आत्मनश्च निजं रूपं चैतन्यं कथयन्ति ते ॥

---

1 ran-bzhin. 2 bhyin-pa.

प्रधानेनोपनीतं च फलं भुङ्क्ते च केवलं ।
कर्तृत्वं तस्य नैवास्ति प्रकृतेरेव तत्फलं ॥
प्रवर्तमानान् प्रकृतेरिमान् गुणा-
न्तमोवृतत्वादिपरीतचेतनः ।
अहं करोमीत्यबुधो हि मन्यते
हृषस्य कुञीकरणे ऽयमीश्वरः[1] ॥ इति ॥

उपनिषदादिनस्तु समस्तप्राणिसंतानान्तर्गतमेकमेव व्यापि नित्यं च ज्ञानमिच्छन्ति । तद्विवर्तरूपतया सकलमिदं क्षिति-जलपवनहुताशनादिकं जगदवभासते । तत्स्वभाव एव चात्मा । न बाह्यं किमप्यवयवि परमाणवादिकं बाह्यं प्रमाणप्रसिद्धमस्ति ॥ आह च ।

नित्यो ज्ञानविवर्तो ऽयं क्षितितेजोजलादिकः ।
आत्मा तदात्मकश्चेति शंगिरन्ते ऽपरे पुनः ॥
बाह्यलक्षणसंयुक्तं न किं चिदिह विद्यते ।
विज्ञानपरिणामो ऽयं तस्मात्सर्वं परीक्ष्यते ॥ इति ।

पुद्गलवादिनस्तु पुनरन्यतीर्थिकाः स्कन्धेभ्यस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यं पुद्गलनामानमात्मानमिच्छन्ति । अन्यथा तीर्थिक-सिद्धान्ताभिनिवेशदर्शनं स्यात् ॥ आह चाह ।

---

1 = *Sāṁkhyakramadīpikā*, 43, with the reading *bhimanyate* (Garbe, *Sāṁkhya Phil.* p. 308 and 69).—Prof. Garbe wrote to me in 1898: "I have never considered the *S. Kr. d.* so old that it could be quoted by an author of that antiquity (Prajñākaramati). Perhaps both, the quotation in your text and the corresponding passage in *S. Kr. d.* are taken from an original source which we don't know yet."

केचित्सौगतंमन्या[1] अप्यात्मानं प्रच[165]क्षते । इति ॥

[2]कथमात्मनो ऽहंप्रत्ययविषयता स्यात् । स्वस्वरूपेण तथाप्रतिभासनात् । तत्कथमात्माहंप्रत्ययतथा प्रतिभासत इत्युच्यते । तस्मादिदमप्यसमीचमेतत् । निर्विषयमुत्पद्यत इति स्थितं ॥

संप्रति चित्स्वभावात्मवादिनः सांख्यादयः । यद्विज्ञानानामात्मनिषेधमसहिष्णवः प्राहुः । शब्दादिज्ञानं चिदात्मकमात्मैवास्माभिरभिधीयते । तत्कथमस्यात्मताप्रतिषेध उच्यते ॥ इति पराभिप्रायमाकलय्य सिद्धान्तवादी प्रसङ्गमासञ्जयन्नाह ।

शब्दज्ञानं यदि तदा शब्दो गृह्येत सर्वदा[3] ।

ननु यदि शब्दज्ञानात्मक आत्मा तस्य च नित्यत्वाच्छब्दज्ञानं नित्यं स्यात् । तदा शब्दो ऽपि सदा[3] नित्यमेव तद्भावाभावकालयोर्गृहीतव्यः स्यात् । शब्दग्रहणस्वभावस्य तस्य तत्सद्भावकाले सर्वदानुवर्तनात् । अन्यथा नित्यत्वमेव तस्य हीयेत ॥ भवत्येवमेवेति चेत् । आह ।

ज्ञेयं विना तु किं वेत्ति येन ज्ञानं निरुच्यते ॥ ६४

ज्ञानमेव नित्यमुपस्थितं । शब्दस्य तु कादाचित्कत्वान्न

---

1 Tib. = *kecit saugatā anye* = bder-gçegs-pa hga-kha-cig ni gzhan yaṅ bdag-tu rab-brjod-byed.

2 Tib. *dei phyir ji-ltar* = *tasmāt katham, tat katham.*

3 The Sanskrit text has *sarvadā* and the Tib. *thams-cad thsc-na*—Tib. Commentary has *rtag-tu* = *sadā nityam eva.*

सर्वदा वस्त्वभिव्यक्तिः । ततश्च तद्वस्त्वाकारे ज्ञेयं विना विषयमन्तरेण किं वेत्ति किं जानाति तज्ज्ञानं । तुच्छो ऽवस्त्वाकारप्रज्ञप्तिविशेषे वर्तते । येन ज्ञेयेन शून्यमपि ज्ञानं निरुच्यते । अभिधीयते । ज्ञेयं ज्ञानातीति ज्ञानमाख्यायते । तदभावाच्छून्यं ज्ञानमित्याग्रहः । एतदेवाह । 5

अजानानं यदि ज्ञानं काष्ठं ज्ञानं प्रसज्यते ।

यद्यपि विषयं न जानाति तद्यपि यदि ज्ञानमुच्यते । तदा काष्ठमज्ञानस्वभावं ज्ञानं प्रसज्यते । न हि तेन किं चिद्परार्द्धं येन न विज्ञानं स्यात् । न चैवं । तज्ज्ञादिविषयपरिज्ञानाभावाद्यथा काष्ठं ज्ञानं न भवति तथान्यदपि न स्यात् । 10 इत्याह ।

तेनासंनिहितज्ञेयं ज्ञानं नास्तीति निश्चयः ॥ ६२

येन निर्विषयं न ज्ञानं तेन कारणेन । असंनिहितज्ञेयं । असंनिहितमयोग्यदेशस्थं[1] ज्ञेयं यस्मो विषयो यस्य तत्तथोक्तं ज्ञानं नास्ति न विद्यत इति[165b] । निश्चय एकान्त एव 15 सापेक्षत्वात् ।

स्यादेतत् । अस्त्यस्य सदाविद्यमानत्वात्[2] । असंनिहितविषयं अस्त्यज्ञानं । अयुक्तं तु कदा चित्काद्याचित्काभिव्यक्ति-

---

[1] See *Nyâyabindu*.

[2] Sgra rtag-pa yod-pa ma-yin-pai-phyir = ...anâ a°.

त्वादिति[1] नोक्तदोषप्रसङ्गः । नैतदस्ति । यतो यदस्य ज्ञानस्य परिच्छेद्यं रूपं तदभिलप्यते । तस्य यदासंनिहितविप्रकृष्टस्य[2] ग्राहकमज्ञानमभिधीयते[3] । शब्दस्य तु यदा सम्बन्धस्य वा न विवक्षितं । ज्ञानं तु कदा चिद्ग्राहकमित्येतावतैव साध्यसिद्धेः । तस्मादसंनिहितग्रहणमित्यनेन ज्ञानस्यैवाग्राहकत्वं साध्यते । येन रूपेण ज्ञानस्य ग्राह्यो विषयस्तस्य न सर्वदा संनिधानमस्तीति ज्ञात्वा एति कथं नोक्तदोषप्रसङ्गः । शब्दस्य यथा सर्वदा सम्बन्धो नास्ति तद्विस्तरभयादुच्यते ॥

अपि च । यदि शब्दज्ञानमेवात्मा तदा तद्ग्रहणात्मकमात्मनः रूपग्रहणं न स्यात् । नैतदस्ति । यतस्तदेव रूपग्राहकमित्यत एतदि चेदाह । तदेवेत्यादि ।

तदेव रूपं जानाति तदा किं न शृणोत्यपि ।

तदेव शब्दज्ञानमेव यदि रूपं जानातीति मतं । तदा किं न शृणोत्यपि । तदा रूपग्रहणकाले किमिति न शृणोत्यपि । शब्दमपि किं न गृह्णाति । शब्दज्ञानत्वात् । अथ गृह्णात्येव । यदि संनिहितं स्यात् । नैवमसंनिधानात् । न दोष इति । परस्योत्तरमाशङ्क्याह । शब्देत्यादि ।

---

1 Kādācitkatva = res-hga-yin-pa.

2 = sudā-o°.

3 MS. grāhakaṃ jñānam (Virāma after ṃ).—...hdsin-par byed-pa ces-pa ma-yin-par brjod-par-byao.—I print according to the Tibetan; but I have little doubt that we must read *agrāhakaṃ jñ*°—See below l. 5.

शब्दस्यासंनिधानाच्चैततत्तज्ज्ञानमध्यसत् ॥ ६३

शब्दस्य विषयतामापन्नस्यासंनिधानादचोद्यमेतत् । यदपि [न] स्यादिति[1] एवमभिधीयते । ततत्[2] ज्ञानमध्यसत् । तन्नज्ञानं तर्हि शब्दस्यासंनिधानात्तत् ज्ञानमपि शब्दज्ञानं । यच्छब्दविषयमानं । शब्दज्ञानमेव तर्हि तन्न भवतीत्यर्थः ॥ 5

किं च यदि शब्दज्ञानं तदा रूपग्रहणात्मकं तन्न युज्यत इत्याह । शब्दग्रहणेत्यादि ।

शब्दग्रहणरूपं यत्तद्रूपग्रहणं कथं ।

शब्दस्य ग्रहणरूपं शब्दस्य ग्रहणस्वभावं शब्दग्राहकमिति यावत् । यत् ज्ञानं तद्रूपग्रहणं रूपग्रहणात्मकं । कथं । न 10 कथं चिदपि स्यात् । एकस्य निरंशस्य रूपद्वयायोगात् ॥ ननु यथा कश्चि[166a][3]देक एव कस्य चिदपेक्षया पिता कस्य चिदपेक्षया च स एव पुत्रः स्यात् । तथा प्रकृते ऽपि रूपद्वयमेकस्य भविष्यतीत्याह । एकः पितेत्यादि ।

एकः पिता च पुत्रश्च कल्प्यते न तु तत्त्वतः ॥ ६४ 15

एक पिता एव जनकः पुत्रस्य जन्यः स एवेति कल्प्यते ।

---

1 So MS.—Tib. gives no help.

2 So MS.

3 The fol. 166 is wanting in the Nep. MS.; the fol. 167 is numbered (figures and letter-numerals) 166.

न तु तदपेक्षया कल्पनया व्यवहारदर्शे । न तु तत्त्वतः । न पुनः परमार्थतः । एक एव स्वभाव उभयात्मकः कल्पनासमारोपित-व्यपदेशात् । [भिन्नरूपत्वात्[1]] पुनरेक एव तथा नानाभिधाने[न] नेवाभिधीयते । उभयव्यावरूपद्वयमेकत्र घटनीयं । तच्च कथं चिदपि न संगच्छते । रूपद्वयव्यतिभिन्नतया वस्तुनोऽपि दिलप्रवङ्गात् । तस्माद्यथा व्यावृत्तमेकत्र द्विरूपत्वं तत्र दृष्टान्त-धर्मिणश्चि । यथास्ति काल्पनिकं तत्त्वतानुपयोगीति यत्किं चिदेतत् ॥

इतोऽपि न पारमार्थिको ऽयं व्यपदेश इत्याह सत्वं रज इत्यादि ।

सत्वं रजस्तमो वापि न पुत्रो न पिता यतः ।

एतद्यावत्सत्वमपि स्वीकर्तव्यं । वाञ्छसते हि पितृत्वमेकं जनयतः सत्वं रजस्तमो वापीति वसुदाद्यः वसुदत्तार्थः । ततो वस्त्वादेते गुणाः स्वभावावस्थिताः प्रत्येकं वसुदत्ता वा तस्मान्न पिता न पुत्रः परमार्थतः । सर्वदा गुणा एव तेषामाः सन्ति । [2]सदसत्[3] पुत्रावस्थायां ये सत्वरजस्तमोलक्षणा गुणास्त एव प्राग्जनकभावा अपि तेन पूर्वापरकालयोरवि[शि]ष्ट-स्वभावा एव । ते ततदपेक्षया पिता पुत्रश्चाभिधीयन्ते । न तु

---

1 rtogs-pai sgro-btags-pa yin-te. gzugs tha-dad-pas yan goig ñid de-bshin-du sgra sna-tshogs-par sgra-sna-tshogs-kyis brjod-par-bya-ba min-no.

2.2 So MS.—don ni hdi yin-te = *ayam arthaḥ*.

3 khyad-par-med-pai dños-po ñid yin-te.

[illegible] कचिद्विशेषः । ततः प्रज्ञप्तिरूपं प्रकाशः । यदि च रूपग्रहणकाले ऽपि शब्दग्रहणात्मक[मेव]मेव तत् ज्ञानं तदा तद्भावमुपलभ्येत । न चोपलभ्यते । ततो न तद्ग्रहणात्मकमित्याह । शब्दग्रहणेत्यादि ।

शब्दग्रहणयुक्तस्तु स्वभावस्तस्य नेष्यते ॥ ६५

शब्दग्रहणेन युक्तः संबद्धः । तु शब्दो विशेषाभिधाने । स्वभावश्च रूपग्राहकश्च ज्ञानश्च नेष्यते न प्रतीयते । अतस्तदा तच्च शब्दग्रहणात्मता नास्तीति निश्चीयते ॥

स्यादेतत् । यदि नाम न प्रतीयते तथापि तदेव तत्[2] ॥ [166a] कथं तर्हि रूपग्रहणमित्याह । तदेवेत्यादि ।

तदेवाभ्येन रूपेण नटवल्लोऽप्यशाश्वतः ।

तदेव शब्दज्ञानं । अन्येन रूपेण स्वभावेन रूपग्रहणात्मकेन रूपं रञ्जयतीति रूपः । कथमिव तच्छब्दरूपता । नटवत् । यथा नाट्यसमये रङ्गभूमिगतो नटः । एक एव नानारूपेणावतरति । तथा प्रज्ञप्तेऽपीति न दोषः ॥ अथाह । यो ऽप्यशाश्वत इति । क्षणिकः पूर्वस्वभावपरित्यागेन रूपान्तरमाविशति । न च पूर्वापरकालयोरेकस्वभाव एव नटो नाना-

---

[1] gos-pa de geig fiid yin-na...

[2] de-lta-na yaṅ de fiid de yin-no shes-na, de-ltar-na, ji-ltar . .

रूपसंबन्धात् । अन्यथा तस्यापि रूपद्वयमेकदा चेति[1] भवेत् । इति बाधविकलो दृष्टान्तः ।

अथापि स्यात् । भावः स एव । स्वभावः पुनरन्यापरापर उत्पद्यते विद्यते च । ततो ऽयमदोष इत्याह । स एवान्येत्यादि ।

स एवान्यस्वभावश्चेदपूर्वेयं तदेकता ॥ ६६

स एवात्मा घटो वा । अन्यस्वभावो ऽपरस्वभावः । चेद्यदुच्यते । तदा ऽपूर्वेयं तदेकता । अपूर्वेयमदृष्टपूर्वेयमीदृशी तदेकता । तस्य भावस्यापरस्वभावोत्पत्तावप्येकता । अभिन्नात्मता । तथा हि स एवेति तत्त्वमाख्याति । पुनरन्यस्वभाव इति तस्यैवान्यत्वं । न चैतत्परस्परविरुद्धधर्मद्वयमेकस्य युक्तं । न हि भावो नामान्य एव स्वभावात् । येन तस्योत्पादनिरोधयोरपि भावस्य तौ न स्यातां । नापि तदभिन्नस्य स्वभावस्योत्पादनिरोधयोर्भावस्य तादवस्थ्यं युक्तमभेदाभावप्रसङ्गात्[2] । भेदे वा संबन्धासिद्धिरिति भावः ॥

स्यादेतत् । भवत्वेवं प्रसङ्गो यदि रूपद्वयमस्यात्मनः कथं स्यात् । किं तर्हि निजमस्य रूपमपहायापरं रूपमन्यानिष्टं

---

[1] So MS.—Tib. gives no help: gñis-po yah goig-tu sems-la (?) snah-bar hgyur-ro. Possibly *sems-la=iti*.

[2] So Nep. (first-hand) and Tib. *tha-dad-pa ma-yin-pa med-par thal-bar hgyur-bai-phyir*.—Second-hand *yuktah bheda°*.

तेन नोक्तदोषप्रसङ्ग: । इत्याशयवानाशङ्क्याह । अन्यद्रूप-
मित्यादि ।

अन्यद्रूपमसत्यं चेन्निजं तद्रूपमुच्यतां ।

अन्यद्रूपं तद्विषयोपाधिकं स्फटिकोपलस्येव अवास्तवमखाभा-
विकं । इति चेदादि । तर्हि निजं तद्रूपमुच्यतां । निजं 5
स्वाभाविकं । तत्तात्मनो रूपं तत्त्वं । उच्यतां । अस्त्येवान्यद्रूपं
तत्त्व किं तत् । आगता चेत् ।

आगता चेत्ततः सर्वपुंसामैक्यं प्रसज्यते ॥ ६७

आगामात्मतैव तत्त्व पूर्वापरकाला[166a]नुगामिनी । निजं रूपं
किमन्यदभ्युपेयं । आपद्यते । वस्तुतो भेदे ऽपि विशेषाभावात् ॥ 10

इत्यं च पुनरिदमतिप्रसज्यत इत्याह चेतनेत्यादि ।

---

1 There is no lacuna in Nep. MS.—I have no information concerning the Maith. MS.—Tib. has: gshan ni ci-shig brjod-par-bya. dei gzugs-kyis sñin-ma dañ phyi-ma-dag-tu gzugs gshan dañ hbrel-ba-na yañ çel bshin-du hdi'gcig-pa yin-no shes gal-te zer-naa. de-ltar-na skyes-bu kun gcig-tu thal-bar hgyur-te. de-ltar-na de çes-pa-ñid-du thun-moñ-bai chos yin-pas-so. dper na sña-ma dañ phyi-mai dus-kyi sgra dañ gzugs-kyi çes-pa-dag dei rnam-pa tha-dad-pas tha-dad-pa yin-na yañ gcig yin-pa de-ltar-na sems-can kun-te. srog-chags-kyi rgyud-du gtogs-pa-rnams bdag-gcig-tu thal-bar hgyur-ba hthob-par hgyur-la. dños-po tha-dad-pa yañ khyad-par med-pai-phyir-ro = *kiṃ anyad vaktavyam, tadrūpeṇa pūrva-apara-anya-rūpa-saṃbandhe pi sphaṭikavad yady eko 'stīty ucyate, evam sarvapuṃsāṃ aikyaṃ prasajyate, evam jñānatve-na tat-siddhāraṇarūpatvāt, tadyathā pūrvāparakālikayoḥ çabdarūpajñānayor bhinnākāratvād bhinnayor apy ekatvam eva, tathā sarvasattvānām. prāṇi-gati-gatīnām ekātmatā prasajyate, ityadyate.*

चेतनाचेतने चैकं तयोर्येनास्तिता समा ।

यदि वावान्तरं[1] भेदनिबन्धनं विशेषमपास्य किंचिदाकारकमाश्रित्यैकत्वमुच्यते । तदा चेतना पुंस्त्वधर्मः । अचेतना प्रकृत्यादिधर्मः । चकारो दोषान्तरसमुच्चये । ते ऽप्येकमभिन्नं वस्तु स्यातां । कथं । तयोश्चेतनाचेतनयोर्येन कारणेन । अस्तिता समा । सापि भावानां भिन्नं रूपं । समा ह्योरपि तुल्या ॥

[2]ननु यद्यपि यादृच्छिकनिबन्धनमिष्यत एवैकत्वं वस्तुभेदे ऽपि । ततो ऽयमिष्टप्रसाधनाद्दोष इत्याह । विशेषश्चेत्यादि ।

विशेषश्च यदा मिथ्या कः सादृश्याश्रयस्तदा ॥ ६८

चकारान्तरद्योतने चकारः । विशेषो भेदः । सर्वभावानामनिष्टेन यदा मिथ्या ऽसत्यं । विजातमेव रूपं सत्यं । तदा कः सादृश्याश्रयः स्यात् । किमाश्रित्य[4] सादृश्यं व्यवस्थाप्यते । विशेषसद्भावे हि किंचिन्निमित्तसाधर्म्येण सादृश्यं स्यात् । विशेषाभावे च तदेव तन्नास्ति सदृशं । न हि गोत्वयोगाद्गोर्विशेषमनुभवन् । न गवयो गोसदृशो भवेदपि तु गौरेव

---

1 *yadi vā av°*—bar-skabs-kyi.

2 *tsam-pa cuh-zhig-la brten-nas* = *kaṁ cid ākāram.*—ākārakam? *ka* from a second hand.

3 *ci-ste hdi-la yah dhos-po tha-dad-na yah hdra-bai rgyu-mthsan-gyis goigpa-ñid yin-te de-lta-bas na* = *nanv atrāpi vastubhede pi sādṛśyanibandhanenaikatvam asti tataḥ.*

4 Ms. āśrtya.

स्यात्[1]। अतो विशेष एव सादृश्याश्रयः। स च यदा पारमार्थिको न भवति। तदा कः सादृश्यस्य समानाकारतायाः पुंसामन्यस्य वा आश्रयो निबन्धनं वा भवेत्। नैव कश्चिदित्यर्थः। अतो वस्तुत एवैकत्वमापतितं भवतो न सादृश्यकृतं[2]। तत्कथं सिद्धसाधनाद्दोष उद्भाव्यते॥ 5

एवं कापिलजैमिनीयपरिकल्पितस्य चित्स्वभावस्यात्मनः खण्डनमिदं। उपनिषदादिपरिकल्पितेऽपि यथासंभवं दूषणं यदिदमभिधेयमिति॥

सांप्रतमचेतनस्य नैयायिकादिपरिकल्पितस्यात्मनः सद्भावप्रतिषेधायाह। अचेतनश्चेत्यादि। 10

अचेतनश्च नैवाहमाचैतन्यात्पटादिवत्।

चेतनस्यावदुक्तक्रमेणात्मा न युज्यते। अचेतनोऽपि[3] नैवाहमात्मा युक्त इति चकारार्थः। कुतः। आचै[167a]तन्यात्। चैतन्याभावात्। न विद्यते चेतनाऽस्येत्यचेतनः। तस्य भाव आचैतन्यं। उभयपदवृद्धिः। पारलौकिकादिवत्। तस्मात्। 15 अचेतनत्वादित्यर्थः। कथमिव पटादिवत्। यथा पटश्चपर्वतादयश्चैतन्यविरहादात्मा न भवन्ति। तथाभिमतोऽपि[4]

---

1 So Ms.—According to the Tib. *gogavayor viśeṣānanubhave na...*

2 Hdra-bas byas-pa ni ma yin-no.

3 So Ms.—Sems-med kyaṅ bdag ma yin-par bstan-pai ched-du min-te shes te. mi-rigs-so shes-pa ni aṅ-gi sgrai don-te.

4 de-bzhin-du mṅon-par-hdod-pa kyaṅ.

कर्मकर्तृत्वादेरस्याभ्युपगमात् । अन्यथा न किं चित्प्रयोजनं तेन । न चाचेतनस्य तद्युक्तं । यथा पटादेः ॥

यदि नाम स्वयमसावचेतनस्तथापि बुद्ध्येतना[1] चेतयते । तेनायमदोष इति पराभिप्रायं संभावयन्नाह । अथ ज्ञ इत्यादि ।

अथ ज्ञश्चेतनायोगाद्ज्ञो नष्टः प्रसज्यते ॥ ६९

अथेति पृच्छायां । अथायमात्मा चेतनायोगाद्बुद्धिसमवायात् । स्वयमचेतनोऽपि ज्ञो भवति । जानातीति ज्ञ इति कप्रत्ययान्तस्य रूपं[2] । एवमुपगम्यमानेऽज्ञो नष्टः प्रसज्यते । यदा तर्हि मदमूर्छावस्थायां चेतनानिवृत्तावयमात्माऽज्ञो न किं चिदपि जानाति । तदा नष्टः प्राक्तनचैतन्यसंबद्धस्वभावपरित्यागाद्विनष्टः प्रसज्यते ॥

चैतन्यसंबन्धासंबन्धकालयोरेकस्वभावत्वान्नायं दोष इति परमाग्रहव्यावृत्त्याह । अथाविकृत इत्यादि ।

अथाविकृत एवात्मा चैतन्येनास्य किं कृतं ।

अथ चैतन्योत्पादनिरोधयोरविकृत एव । अनुत्पन्ननिरुद्धस्वभाव एवात्मा । यद्येवं तर्हि चैतन्येनास्य किं कृतं ।

---

1 *buddhiç*, second hand.—blo'i sems-kyis sems-dan-ldan-par byed-do.

2 *Pân.* 3. 1. 135.

अचेतनस्य सर्वकालमविद्यतस्य सतः। अज्ञात्मनः। चैतन्येन बुद्धिसमवायेन किं कृतं। किमतिशयाधानमनुष्ठितं। न किं चित्। बुद्धिसमवाये पि तथैवाप्रच्युतप्राप्यस्वभावस्वभावात्। अचेतन एवात्मा॥

तथा च सति किमनुष्ठितं भवद्भिरित्याह। 5

अज्ञस्य निष्क्रियस्यैवमाकाशस्यात्मता मता॥ ७०

अज्ञस्य किं चिदपि हिताहितं ज्ञातुमशक्तस्य। निष्क्रियस्य। निर्गतो बहिर्भूतः क्रियाया इति निष्क्रियः। तस्य सर्वप्रतीकार-रहितस्यानाधेयातिशयतयाऽसंस्कर्तव्यस्य। अथ वा सर्वकर्मणि [167b] शक्तिविकलस्य गमनादिक्रियाशून्यस्य वा आकाशस्य 10 प्रकृतानुपयोगित्वादाकाशकल्पस्य। एवं सत्यात्मता आत्म-स्वभावताव्यवस्था व्यवस्थापिता॥ एतच्च स्वमतेनोदाहरणं। यथा निःस्वभावतया सर्वक्रियाशून्यं प्रज्ञप्तिसत्काचमाकाशं तथात्मापीत्यर्थः। परमतेनापि वा। यथा च न कर्मकर्त्रादिरूप-माकाशमचेतनत्वादक्रियत्वाच्च। तथात्मापीति भावः॥ 15

इदानीं पुनरन्यथात्मप्रतिषेधबाधकं परमतेनोत्थापयन्नाह। न कर्मेत्यादि।

न कर्मफलसंबन्धो युक्तश्चेदात्मना विना।

यदि न कश्चिदेकः परलोकी स्यात्। तदा तेनात्मना

परलोकगामिना विनाऽन्तरेण कर्मफलसंबन्धोऽयुक्तः[1] । कर्म शुभाशुभं । फलं च तस्येवेष्टानिष्टलक्षणं । तयोः संबन्धः । कर्मणः कृतस्य फलेन वा संबन्धः । येनैव कृतं कर्म तस्येव तत्फलप्रतिलम्भो नान्यस्येति । न युक्तो न घटत दृश्यते च परलोके कर्मफलसंबन्धः । तच्च सौगतानामप्यविवादः ।

तथा चोक्तं[2] । अनेनैव कृतं कर्म कोऽन्यः प्रत्यनुभविष्यति । न हि भिक्षवः कृतोपचितानि[3] कर्माणि पृथिवीधातौ विपच्यन्ते । नाप्धातौ । न तेजोधातौ । न वायुधातौ । उपादेष्वेव[4] स्कन्धधात्वायतनेष्विति विस्तरः ।

उक्तं च ।

न प्रणश्यन्ति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।

सामग्रीं प्राप्य कालं च फलन्ति खलु देहिनां । इति ॥[5]

ततः कर्मफलसंबन्धोऽनिवारितो भवतामपि । तस्मादवश्यमङ्गीकर्तव्य आत्मा । अन्यथा सर्वमेतदसंगतं स्यात् ॥

कथमसत्यात्मनि कर्मफलसंबन्धो घटत इत्याह । कर्म कृतेत्यादि ।

---

1 gal-te hjig-rten pha-rol-po hgo yaṅ med-par hgyur-na dei-tshe bdag-dc hjig-rten pha-rol-tu hgro-ba yod-pa ma yin-zhiṅ. med-na las-hbras-hbrel-par mi rigs-so = *yadi na kaç cit paralokaḥ syāt tadā sa ātmā paralokagāmī na syāt.* [*tad*] *abhāvāt karmaphalasambandho na yuktaḥ syāt.*—Observe that *ekaḥ* (na kaç cid ekaḥ) is not translated. The original reading was *yadi na kaçcid ekaḥ paralokagāmī*; from the wrong reading *paraloki* follows the total alteration of the sentence.

2 See *Divyāvadāna*, p. 54, and elsewhere.

3 On the import of the word *upacita*, see *Madh vṛtti*. 303, n. 4.

4 See ibidem 285, n. 3.

5 See *Divya* 504, 23; 582, 4; etc: *Abhidh. k.v.*, Soc. Asiat. fol. 221.

कर्म कृत्वा विनष्टे हि फलं कस्य भविष्यति ॥ ७१

हि यस्मात्[1] कर्म कृत्वा कर्मेत्यादि शुभाशुभलक्षणं । विनष्टे निरुद्धे सति कर्मकर्तरि । फलं कस्य भविष्यति । आत्मनोऽसत्त्वे परलोकगामिनः कस्य चिद्भावात् । येन चित्तक्षणेन कृतं कर्म तस्य क्षणिकतया [168a] तत्कर्मक्रियाकाले निरुत्पन्नत्वात् । कृतस्य कर्मणः फलं सुगतौ दुर्गतौ वा सुखदुःखात्मकं कस्य भविष्यति । उत्पत्स्यते । नैव कस्य चित्स्यात् । परलोके च कृतकर्मण एव फलयोगिनोऽन्यस्य कस्य चिदुत्पादात् । इति कृतविप्रणाशो [ऽ]कृताभ्यागमश्च स्यात्[3] ॥ उपलक्षणं चैतत् । स्मृतिप्रत्यभिज्ञानसंशयनिर्णयस्वयंनिहितप्रत्यनुमार्गणदृष्टार्थकुतूहलविरमणकार्थकारणभावतदधिगतप्रमाणबन्धमोक्षादयोऽपि न स्युः । चेद्यदि मतं तत्र युक्तमित्याह । द्वयोरित्यादि ।

द्वयोरप्यावयोः सिद्धे भिन्नाधारे क्रियाफले ।

द्वयोरप्यावयोः । आत्मवादिनो भवतो मम च नैरात्म्यवादिनः । सिद्धे निश्चिते । के सिद्धे आह । भिन्नाधारे क्रियाफले । कर्मक्रिया अस्मिन् भवे । तस्याः फलं परलोके । ते भिन्नाधारे । नानाधिकरणे सिद्धे । तथा हि । न येनैव शरीरेण तस्मिन्

---

1 nii agras ni gaṅ-gi-phyir.

2 hbras-bu daṅ ldan-pa.

3 byas-pas chud-za shiṅ ma-byas-pa daṅ hphrad-par hgyur—See *Syādvādamañjari*, § 18 (p. 151); *Sarvadarśana* 26, 13 (Gough's translation of this passage and my own translation are wrong).

जन्मनि कर्म करोति तेनैव प्रेत्य फलमुपभुङ्क्ते । अतोऽन्यदेव कर्मकर्तृ तदन्यच्च फलोपभोक्तृ । अतो भिन्नाधारे क्रियाफले भवतः । अत्र चाविप्रतिपत्तिरावयोः ॥

स्यादेतदात्मव्यापारमन्तरेण ते एव कर्तृत्वोपभोक्तृत्वे न स्यातामित्याह ।

निर्व्यापारश्च तत्रात्मेत्यत्र वादो वृथा ननु ॥ ७२

निर्व्यापारो व्यापाररहितः । तत्र तयोः कर्मक्रियाफलोपभोगयोरात्मा निःक्रियत्वादचेतनत्वात् । नित्यत्वान्न क्वचिदपि क्रियायां समर्थः ॥ यदप्युक्तं ।

ज्ञानमाचादिसंबन्धः कर्तृत्वं तस्य भण्यते ।
सुखदुःखादिसंवित्तिसमवायस्तु भोक्तृता ॥ इति ।

तदपि पूर्वापरकालयोरविचलितस्वभावस्योक्तक्रमेण न संगच्छते ॥ इति हेतोरात्मनि निर्व्यापारे वादो विवादो । वृथा निष्फलो । यदर्थमसावङ्गीक्रियते तस्य तस्यानुपयोगित्वात् ॥ नन्विति परसंबोधने ॥

ननु यद्यात्मा न भवेत्कथं तर्हि कृतविप्रणाशादिदोषो न स्यात् । ततो [न][1] वृथा तदाद इत्याह । हेतु[168b] मानित्यादि ।

हेतुमान् फलयोगीति दृश्यते नैष संभवः ।

---

1 de ltar-bas na rtsod-pa don-medapa ma-yin-no zhe-na.

यो हेतुमान् कर्मणा युक्तः स एव फलयोगी फलसंबद्धः । इत्येवमेष संभवो न दृश्यते नोपलभ्यते । यस्मादन्य एव मृतो लोके जायते अन्य एव हि[1] । ततो हेतुमतः फलयोगो न दृश्यते ॥

एतत्तर्हि कथं नीयते यदुक्तं । अनेनैव कृतं कर्म कोऽन्यः प्रत्यनुभविष्यतीति[2] । अत्राह । संतानस्येत्यादि ।

संतानस्यैक्यमाश्रित्य कर्ता भोक्तेति देशितं ॥ ७३

संतानस्योत्तरोत्तरानेकक्षणपरंपरालक्षणस्य कार्यकारणभावेन प्रवर्तमानस्य । ऐक्यमाश्रित्य[3] । अनेकेष्वेकत्वं[4] लोकाध्यवसायवशाद्वरोपितमेव[5] निमित्तीकृत्य कर्ता भोक्तेति देशितं । य एव कर्मणः कर्ता स एव तत्फलस्योपभोक्ता च । इत्येतद्देशितत्वेऽपि नेयाभिप्रायवशात् भगवता प्रकाशितं । अन्यथा कर्मफलोच्छेदं मन्येत जनः । न तु तावता उभयलोकानुगामिनः सत्त्वमाख्यातं॥ अत एव च तथैवोक्तं । उपात्तेष्वेव स्कन्धधात्वायतनेषु विपच्यन्त इति[6] । तथा चेतना कर्म चेतयित्वा कर्मेति वचनाच्च[7] । तदुक्तं ।

---

1 So Ms. See above, VIII. 98.

2 See above, 468.6.

3 Ms. ãśrtya.

4 One of the aspects of the *avidyā, piṇḍasaṁjñā, ekasaṁjñā*, etc.

5 Ms. °vaçād ãvaropitam.—Possibly *āropitam.*

6 See above, 468.9.

7 See above ad V. 6; also *Madh. vṛtti* ad XVII. 2.—de-bzhin-du sems-pai las-kyis bsam-pas bsams-pai las yin-no zhes gsuṅs-pas-so(?)

कर्मजं लोकवैचित्र्यं चेतना तत्प्रजं च तत् ।
चेतना मानसं कर्म तच्चे वाङ्मानसकर्मणी । इति[1] ॥

अन्यत्राप्युक्तं ।

सत्त्वलोकमथ भाजनलोकं
चित्तमेव रचयत्यतिचित्रं ।
कर्मजं हि जगदुक्तमशेषं
कर्म चित्तमवधूय न चास्ति । इति[2] ॥

तस्माच्च चित्तविनिर्मुक्तमन्यत्कर्मास्ति । [3]तच्च कुशलाकुशलं चित्तमुत्पाद्य निरुध्यमानं स्वोपादेयचित्तक्षणे कुशलाकुशलादिसंस्कारविशेषवासनामादधाति[4] । तदपि तदाहित-वासनमुत्तरोत्तरतदभिसंस्कृतक्षणपरंपराविच्छेदतः संतानप्रवर्तमानं[5] परिणतिविशेषमुपगच्छत्[6] कर्मविशेषानुरूपं तथाविधं सुखादिस्वभावं चित्तात्मकमेव फलमभिनिर्वर्तयति परलोके[7] ॥

---

1 Quoted *Abhidh. k.v.*, Soc. As., fol. 337 b (chapter IV, initio).—*las-las hjig-rten sna-tshogs skye. las ni sems-pa daṅ des byas.*

2 Quoted *Pañcakramaṭ*, p. 40, and also *Madh. vṛtti.*

3 de yaṅ dge-ba yaṅ mi dge-bai sems skyes-nas hgags-pa-na raṅ-gi fie-bar-len-pa-las byuṅ-bai sems kyi skad-cig-la dge-ba daṅ mi-dge-ba-la-sogs-pai hdu-byed-pai bag-chags hjog-go. de yaṅ des gshag-pai bag-chags gshan daṅ gzhan des mṅon-par-hdu-byas-pai skad-cig-ma gzhan daṅ gzhan rgyun ma-chad-pas hjug-pa-na yoṅs-su-gyur-pai khyaḍ-par fie-bar-skyeo. las-kyi khyad-par daṅ rjes-su mthun-pa de-lta-buo (?). rnam-pa bde-ba-la-sogs-pai raṅ-bzhin-gyi sems-kyi bdag-fiid-kyi hbras-bu hjig-rten pha-rol-tu skyed-par byed-do shes brjod-do.

4 *viçeṣa*, not translated—*vi* from a second hand, *çeṣa* in margin.

5 According to the Tibetan : °*kṣaṇaparamparāsaṁtānaṁvicchedataḥ pra.*°

6 According to the Tibetan *upajāyate.*

[1]तद्यथा क्षितिबीजादयः परस्परोपसर्पणप्रत्ययविशेषात्समधिगतातिशयतया प्रथमक्षणो[169a]पनिपातिनः स्वोपादेयभूतद्वितीयक्षणकलापे कार्योत्पादानुगुणविशेषोत्पादनद्वारेण तदुत्तरोत्तरतारतम्यमुपजनयन्तः संततिपरिणामविशेषाद्यत्क्षणक्षयं प्रकर्षपर्यन्तमासादयन्तो बीजानुरूपप्राक्षिकोद्भवाङ्कुरमुत्पादयन्ति ॥ 5

यथा च क्षारसपरिभावितं मातुलुङ्गादिबीजमुप्तं तत्संस्कारपरंपराप्रवृत्तेरुत्पुष्पादिषु रक्ततामुत्पादयति । न च तत्र कश्चित्पूर्वापरकालयोरेकोऽनुगामी समस्ति । तच्च कुशलाकुशलं समानस्यापि[2] कल्पनोपस्थापितत्वात् । नोपन्यासो युक्तः । तदुक्तं ।

यस्मिन्नेव हि संताने आहिता कर्मवासना । 10
फलं तत्रैव बध्नाति कर्पासे रक्तता यथा ॥ इति ॥[3]

तस्माद्यथा बीजादिष्वात्मानमन्तरेणापि प्रतिनियमेन कार्यं तदुत्पत्तिश्च क्रमेण भवति । तथा प्रकृतेऽपि परलोकगामिनमेकं विनापि कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात्प्रतिनियतमेव फलं । क्लेशकर्माभिसंस्कृतस्य संतानस्याविच्छेदेन प्रवर्तनात्परलोके फल- 15

---

[1] dper-na de ni sa dań sa-bon-la-sogs-pa phan-tshun tshogs-pai rkyen-gyi khyad-par-las thob-pai khyad-par-du gyur-pa skad-cig-ma dań-po-las bsed-pa-la rań-gi ñe-bar-len-pa [r bya-] bas byuń ñgyur-pa skad-cig-ma gñis-par gyur-pai tshogs-pa-la hbras-bu bskyed-pai rjes-su-mthun-pai khyad-par skyed-par gyur-nas phyi-ma phyi-ma khyad-par-du hbyuń-bai rgyud yońs-su-gyur-pai khyad-par-las mthar skad-cig-mai mtshan-ñid phul-tu byuń [ ] thob-bo. sa-bon... skyed-par byed-de.

[2] So Ms.—dge-ba dań mi-dge-ba dań. mtshuńs-pa-la yań rnam-par-rtogs-pas gzhag-pai-phyir ñe-bar-dgod-pa ni ma rigs-so.

[3] See *Sarvadarçana*, p. 25, and references *Muséon*, 1902, p. 43.

प्रतिज्ञाभोऽभिधीयते ॥ इति नाज्ञताभ्यागमो न ज्ञातविप्रणाशो बाधकं । ततो नात्मानमन्तरेण कर्मफलसंबन्धो न युज्यते ॥

यथा च सत्यैवात्मनि स न घटते । तथा सप्रपञ्चमुच्यमानमतिविस्तरं स्यादिति नेह प्रतन्यते ॥

आह च ।

नात्मास्ति स्कन्धमात्रं तु क्लेशकर्माभिसंस्कृतं ।
अन्तराभवसंतत्या कुक्षिमेति प्रदीपवत् ॥ इति ॥

[1]पुद्गलतदादिभिन्नत्वान्यत्वप्रतिषेधपक्षाभ्युपगमात्त्वयमेव वस्तुत्वं प्रतिषिद्धं । वस्तुनो हि तत्त्वान्यत्वप्रकारानतिक्रमात् । परस्परपरिहारवतोरेकप्रतिषेधापरविधिनान्तरीयकत्वात् ॥ भारहारादि[2] सूचमपि समर्थितमत्रार्थे । तस्मादाभिप्रायिकीं भगवतो क्लेशनामजानद्भिः परिकल्पितोऽयौ न वस्तु सन् । वस्तुत्वाभ्युपगमे[3] नान्यत्वमित्यात्मनो निराकरणेनैव निरस्तः[4] । इति न पुनर्विशेषेण प्रतिषेधितः ॥

उक्तं चैतद्भगवता । इति हि भिक्षवोऽस्ति कर्म । अस्ति फलं । कारकस्तु नोपलभ्यते य इमान् स्कन्धान् विजहाति । अन्यांश्च स्कन्धानुपादत्ते । अन्यत्र धर्मसंकेतात् । अत्रायं धर्मसंकेतो यदस्मिन् सति इदं भवत्यसदुत्पादादिदमुत्पद्यत इति ।[5]

---

1 gaṅ-zag-tu smra-ba-de-rnams-kyis.
2 See J.R.A.S., 1901, p. 308.
3 dños-poṡ (?) blaṅs-pa na yaṅ gzhan ma-yin-no zhes ..
4 =nirastaḥ pudgalaḥ.—bsal-ba ma yin-no ?? (na nirastaḥ.)
5 *dharmasaṁketa*=chos-kyi-brda.—See *Qālistambasūtra*.

एतेन भगवतैवेदंप्रत्यधतामाचक्षाणः[1] कार्यकारणभावोऽपि दर्शितः[2] एव । अयमपि च संतानश्चेत्यनेन[3] यथाव्यवहारमनिरूपितस्वरूपः सूचित[4] एव । संतानवचनेनेदंप्रत्यधतामाचक्षाभ्युपगमात् । अन्यथा संतान एव न स्यात् । तेन वास्तवकार्यकारणभावभाविनो[5] दोषा नावतीर्यन्ते ॥

इदमेवाचार्यपादैरप्युक्तं ।

अग्रहं सर्वमिति चेत् । बीजादेरङ्कुरादिषु ।
दृष्टा ग्रहिर्मता सा चेत्संवृत्त्यास्तु यथा तथा[6] ॥

कार्यकारणभावप्रतिनियमादेव स्मृत्यभावोऽपि निरस्तः । एकस्यानुगमात्मनोऽभावात् । न स्मर्ता कश्चिदिह विद्यते । किं तर्हि स्मरणमेव केवलमारोपवशात् । स्मर्यमाणवस्तुविषयं । न चात्र स्मर्तुरभावेऽपि कश्चिद्व्याघातः । अनुभूते हि वस्तुनि विज्ञानसंताने स्मृतिबीजाधानात्कालान्तरेण संततिपरिपाकहेतोः स्मरणं नाम कार्यमुत्पद्यते ॥ एवं प्रत्यभिज्ञादयोऽपि द्रष्टव्याः । अतिविस्तरभयात्प्रत्येकमिह न प्रतिविधीयन्त इति तत्समर्थनमन्यत्रैव विस्तरेणावधार्यमिति ॥

---

1 rkyen-hdi-pa-tsam-kyi mthsan-fiid.

2 Sic Ms. old hand; *r* erased; Tib. has *bstan* = *deçita*.

3 So Ms.—hdi yaṅ rgyun gcig ces-pas = saṁtāna eka ity.

4 bstan-pa.

5 *vāstava* = dnos-po-la grub-pa.—°*bhāvino*... = yod-pai..... = doṣā ye vastutvena siddhe kāryakāraṇabhāve bhavanti.

6 gal-te kun-rdsob hdod-na ji-ltar de-ltar hgyur = *yadi sā çaktir saṁvṛtyā iṣṭā*...

सर्वमेतत्संवृतिसत्यमुपादाय समर्थितं । परमार्थे[1] तु सर्वधर्माणां निःस्वभावत्वात्सर्वविकल्पोपरमाच्च । न किं चिदुत्पद्यते निरुध्यते वा । सात्मकमनात्मकं वा । नापि[170a] विचार्यमाणं कर्म तत्फलं वा नापीहलोको न परलोको वा न[2] कश्चिद्दृश्यि । कल्पनाविठपितत्वात् । तस्मात्सर्वमेतत्प्रतिबिम्बसंनिभं निःस्वभावमुत्पद्यते निरुध्यते च । कार्यकारणं[3] च सात्मकं निरात्मकं च नित्यमनित्यं चाभिधीयते । स्वप्नवत्कर्मकर्तृत्वं तत्फलोपभोग[4] दृहलोकः परलोकः सुगतिदुर्गतिगमनं च । कल्पनानामप्रहाणात् । इति सर्वं सुस्थं । यदवस्थिति[5] ।

एवं च न निरोधोऽस्ति न च भावोऽस्ति तत्त्वतः ।
अजातमनिरुद्धं च तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥
स्वप्नोपमास्तु गतयो विचारे[6] कदलीसमाः ।

इत्यादि ॥ उक्तं च ।

कर्ता स्वतन्त्रः कर्मापि तयोक्तं व्यवहारतः ।
परस्परापेक्षिको तु सिद्धिस्तेऽभिमतागयोः ॥
न कर्तास्ति न भोक्तास्ति[7] पुण्यापुण्यं प्रतीत्यजं ।
यत्प्रतीत्य न तज्ज्ञातं प्रोक्तं वाचस्पते त्वया ॥ इति ।

---

1 Ms. paramārthahetu sarva.°
2 cuñ-zad.
3 rgyu daṅ hbras-bu.
4 loṅs-spyod-pa-po.
5 Below ix. 150-151.
6 Tib. has *śiṅ-po med* = asārā.
7 bhoktā = za-ba-po.

यथा निरात्मानश्च सर्वे धर्माः कर्मफलसंबन्धाविरोधश्च[1] । निःस्वभावता च । यथा दृष्टसंबंधर्माविरोधश्च । तथा पिता-पुत्रसमागमे देशितं । तदुक्तं[2] । भगवानाह । एवमेव महाराज बालोऽश्रुतवान् पृथग्जनश्चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा सौमनस्यस्थानीयान्यभिनिविशते । सोऽभिनिविष्टः समनुनीयते । समनुनीतः संरज्यते । संरक्तो रागजं कर्माभिसंस्करोति[3] । त्रिविधं कायेन । चतुर्विधं वाचा । [त्रिविधं मनसा][4] । तच्च कर्माभिसंस्कृतमादित एव क्षीणं विरुद्धं विगतं[5] विपरिणतं । न पूर्वां दिशं निश्रित्य[6] तिष्ठति । न दक्षिणां । न पश्चिमां । नोत्तरां । नोर्ध्वं । नाधः । नानुविदिशं । नेह । न तिर्यक् । नोभय-मन्तरा । तत्पुनः कालान्तरेण मरणकालसमये प्रत्युपस्थिते । जीवितेन्द्रियनिरोधे आयुषः परिक्षयात् । तत्सभागस्य कर्मणः क्षीणत्वात् । चरमविज्ञानस्य निरुध्यमानस्य[7] मनस आरम्बणी-भवति । तद्यथापि नाम [170b] ग्रथितविबुद्धस्य जनपद-कल्याणी[8] । इति हि महाराज चरमविज्ञानेनाधिपतिना ।

---

1 MS. °sambandhavinirodha—Tib. hbrel-ba mi hgal-ba.

2 Quoted *Çikṣâs.* 250.10—Comp. ibid. 226.7.—The first part (... ... ... trividhaṁ manasâ) = *locus classicus*, see Madh. vṛtti, 137, note 1.

3 The Tib. adds...*dveṣajam...mohajam.*

4 Neither in our MS. nor in the Tib. translation, nor in Çikṣâs.

5 hgags-la bral-shin.

6 = brten-te = niçritya.

7 rnam-par çes-pa tha-ma hgags-pai tshe = caramavijñâna-nirodhakâle.

8 Neither our MS. nor the Tib. translation does repeat the words *ârambaṇam bhavati.* See Çikṣâs. p. 253, n. 1.

तेन च कर्मारम्भणेन चोपपत्त्यभिक्रं[1] दृष्टधर्मवेदनीयं प्रथमं विज्ञानमुत्पद्यते। यदि [वा] नारकेषु। यदि वा तिर्यग्योनौ। यदि वा यमलोके। यदि वा आसुरकाये। यदि वा मनुष्येषु। यदि वा देवेषु। तस्य च प्रथमविज्ञानस्यौपपत्त्यभिक्रस्य समनन्तरनिरुद्धस्यानन्तरं सभागा[2] चित्तसंततिः प्रतिवर्तते[3] यच्च विपाकस्य प्रतिसंविदा[4] प्रज्ञायते[5]। तच्च चरमविज्ञानस्य निरोधस्यच च्युतिरिति संख्या भवति। यः प्रथमविज्ञानस्य प्रादुर्भावस्यचोपपत्तिरिति। इति महाराज न कश्चिदूर्ध्वमस्माल्लोकात्परलोकं गच्छति। च्युत्युपपत्ती प्रज्ञायेते। तच्च[6] महाराज चरमविज्ञानमुत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति। निरुध्यमानं न क्व चिद्गच्छति। कर्माण्युत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति। निरुध्यमानं न क्व चिद्गच्छति।[7] [प्रथमविज्ञानमप्युत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति। निरुध्यमानं न क्व चिद्गच्छति]। तत्कस्य हेतोः। स्वभावविरहितत्वात्। चरमविज्ञानं चरमविज्ञानेन शून्यं। कर्म कर्मणा शून्यं। प्रथमविज्ञानं प्रथमविज्ञानेन शून्यं। च्युतिश्च्युत्या शून्या। उपपत्तिरुपपत्त्या

---

1 skye-bai char-gtogs-pai rnam-par ĉes-pa.

2 skal-ba dan hdra-ba *or* skal-ba hdra-ba.

3 *Ĉikṣâs.* has *pravartate*, more correct.

4 So MS.—*Ĉikṣâs.* has *pratisamvedanâ*, correct.—See below. 479. 1.

5 mñon-par yod.

6 *Ĉikṣâs.* has tatra.

7 Given by *Ĉikṣâs.* and Tib.

शून्या । कर्मणां चावन्ध्यता प्रज्ञाप्यते[1] । विपाकश्च प्रतिसंवेदना । न तत्र कश्चित्कर्ता न भोक्ता । अन्यत्र नामसंकेतादिति विस्तरः ॥ एवं देवमोक्षाभ्यामपि कर्माभिसंस्करणं यथायोगं वाच्यमिति ॥

आक्षिप्तम्बसूत्रेऽप्युक्तं[2] । पुनरपरं तत्रैवाप्रतिपत्तिर्मिथ्याप्रतिपत्तिरज्ञानमविद्या । एवमविद्यायां सत्यां त्रिविधाः संस्कारा अभिनिर्वर्तन्ते । पुण्योपगा । अपुण्योपगा । आनंज्योपगाश्च[3] । [4]इम उच्यन्ते अविद्याप्रत्यया: संस्कारा इति[4] । पुण्योपगानां संस्काराणां[5] पुण्योपगमेव विज्ञानं भवति[6] । अपुण्योपगानां संस्काराणामपुण्योपगमेव विज्ञानं भवति[7] । [171a] आनंज्योपगानां संस्काराणामानंज्योपगमेव विज्ञानं भवति[8] । इदमुच्यते संस्कारप्रत्ययं विज्ञानमिति । तदेव विज्ञानप्रत्ययं नामरूपं । नामरूपविवृद्ध्या षड्भिरायतनद्वारैः कृत्यक्रिया[:][9] प्रवर्तन्ते ।

---

1 las-rnams hbras-bu med-par mi hgyur-bar mñon zhiṅ.

2 See *Çikṣās*, 222.11—For the first part of the quotation, see above ix. 2.

3 So MS.—*Çikṣās*. has āniñjya.°

4—4 Wanting in Tib.; but see note 8.

5 hdu-byed-rnams las (abl. not genit.)

6 Tib. adds: hdi-dag ni ma-rig pai rkyen-gyis hdu-byed-rnams zhes-byas zhes-bya-ba daṅ.

7 Tib adds: hdi-ni hdu-dyed kyi rkyen-gyis rnam-par-çes-pa zhes-bya-bao.

8 The text is corrupt. Tib. has: ..... mi gyo-bar hgro-bai rnam-par çes pa ñid-du hgyur-te hdi ni rnam-par-çes-pai rkyen-gyis miṅ daṅ gzugs çes byas. miṅ daṅ gzugs rnam-par hphel-bas.....—*Çikṣās*. has: idam ucyate saṁskārapratyayaṁ vijñānam iti. evam nāmarūpam. nāmarūpavivṛddhyā...—As observed by Prof. Bendall, the Madhyamakavṛtti gives better readings and is followed by the Tibetan translation of *Çikṣās* itself.

9 bya-ba byed-pa.

तन्नामरूपप्रत्ययं षड़ायतनमुच्यते। षड्भ्य आयतनेभ्यः षट् स्पर्शकायाः प्रवर्तन्ते। अयं षड़ायतनप्रत्ययः स्पर्श इत्युच्यते। यज्जातीयः स्पर्शो भवति तज्जातीया वेदना प्रवर्तते। इयं स्पर्शप्रत्यया वेदनेत्युच्यते। यस्तां वेदयति। विशेषेणास्वादयति। अभिनन्दयति। अध्यवस्यति। अधितिष्ठति। सा वेदनाप्रत्यया तृष्णेत्युच्यते। आस्वदना। अभिनन्दना। अध्यवसायस्थानं[1] आत्मप्रिय[रूप]सातरूपैर्वियोगो मा भवत्विति। अपरित्यागो भूयो भूयश्च प्रार्थना इदं तृष्णाप्रत्ययमुपादानमित्युच्यते। एवं प्रार्थयमानः पुनर्भवजनकं कर्म समुत्थापयति। कायेन वाचा मनसा। स उपादानप्रत्ययो भव इत्युच्यते। तत्कर्मनिर्जातानां [2][पञ्च]स्कन्धानामभिनिर्वृत्तिर्या सा भवप्रत्यया जातिरित्युच्यते। या जात्यभिनिर्वृत्तानां स्कन्धानामुप[चय]परिपाकाद्विनाशो[3] भवति। तदिदं जातिप्रत्ययं जरामरणमित्युच्यते। पेयालं। तच्च विज्ञानं बीजस्वभावत्वेन हेतुः[4]। कर्म चेचस्वभावत्वेन हेतुः। अविद्या तृष्णा च क्लेशस्वभावत्वेन हेतुः। कर्मक्लेशा विज्ञानबीजं संजनयन्ति। तच्च कर्म विज्ञानबीजस्य चेचकार्यं करोति। तृष्णा विज्ञानबीजं स्नेहयति। अविद्या विज्ञानबीजमवकिरति। [अ]-सतामेषां प्रत्ययानां विज्ञानबीजस्याभिनिर्वृत्ति[र्न] भवति। तच्च

---

1 *Çikṣās.* has: ...adhyavasānam mā me priyarūpaçātarūpair viyogo bhavatv iti.—Tib. has: ...myoṅ-ba, mṅon-par-dga, lhag-par-zhen-nas hdug-pa-las bdag sdug ṅo-bo dan bden-pai ṅo-bo daṅ hbral-bar. .

2 pañca = lṅa.

3 According to Tib. °pākavināço bhavati = *yoṅs-su-smin-pa* daṅ hjig-par hgyur-ba.

4 rgyu byed-do.

Fasc. 1 @ /10/ each ... 0 10
Agama Tattvajñāti Prakaraṇa, Vol. I, Fasc. 2-6 Vol. II, Fasc. 1-6 @ /10/ each ... 5 0
Kāvyāvatī, Fasc. 1-4 @ 2/ 8 0
Pāriśiṣṭa Parvan, Fasc. 1-5 @ /10/ each 3 2
Prākṛita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each 4 6
Prithvirāj Rāsa, Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each 3 2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/- each 1 0
Prākṛta Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ 1/8/ each 1 8
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8 Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each 12 8
Parāçara, Institutes of (English @ 1/- each 1 0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each 3 12
Saddarśana-Samuccaya, Fasc. 1, @ /10/ each 0 10
*Sāma Veda Saṁhitā, Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7, IV 1-6; V, 1-8, @ /10/ each 20 10
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each 2 8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each 3 0
*Sankara Vejaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each 1 4
Śrāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each 3 12
Śrauta Sutra Latyayan, Fasc. 1-9 @ /10/ each 5 10
„ „ Asbalayana, Fasc. 1-11 @ /10/ each 6 14
Suçruta Saṁhitá, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each 1 0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each 2 8
*Taittreya Brahmana, Fasc. 3-25 @ /10/ each 14 6
„ Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each 1 14
*Taittirīya Saṁhitā, Fasc. 22-45 @ /10/ each 15 0
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 1-19 @ /10/ each 11 14
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ 7 8
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc 1 Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each 23 12
Tattvārthādhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ 1 14
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ 1 14
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ 3 2
Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc 1-9 @ /10/ each 5 10
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- 6 0
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ /10/ 0 10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ 3 12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each ... 7 8
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 @ /10/ 5 0
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each 4 6
Vrhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ 3 12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 2-5 @ /10/ each 2 8

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi S'iñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each 4 0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each 14 0
Rtogs brjod dpag bkhri S'iñ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II. Fasc. 1-5 @ 1/ each 11 0

Arabic and Persian Series.

'Alamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /10/ each ... 8 2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 1/- 3 0
Ain-i-Akbari, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each 33 0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 2/- each 34 0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each 55 8
Ditto English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc 1-3 @ 1/4/ each 13 12
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger @ /10/ 0 10
*Bādshāhnāmah, with Index, Fasc. 1-19 @ /10/ each 11 14
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each 5 10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2 @ 1/- each ... 2 0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each 3 0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each 31 8
Farhang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each 21 0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each ... 4 0
Futūh-ush-Shām of Wāqidi, Fasc. 1-9 @ /10/ each 5 14

Haft Aswān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each	Rs.	0 12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each		7 8
Iqbālnāmah-i-Jahāngirī, Fasc. 1-8 @ /10/ each		1 14
Iṣābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each		51 0
Maāṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each ...		35 0
Maghāsi of Wāqidi, Fasc. 1-5 @ /10/ each	Rs.	3 2
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc. 1-15 @ 10/ each ...	Rs.	9 6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 8 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each ...		15 0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each ...		11 14
Ma'āṣir-i-'Alamgirī, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3 12
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/		0 10
Niẓāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ /12/ each		1 8
Riyāṣu-s-Salātin, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3 2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/ ...		5 0
Tubaquat Nasiri, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3 2
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ 1/ each ...		14 0
Ditto Index		1 0
Tārikh-i-Firūz Shāhi of Ẓiyāu-d-din Barni, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...		4 6
Tārikh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...		3 12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each		3 0
Wis o Rāmin, Fasc. 1-5 @ /10/ each		3 2
Ẓafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /10/ each ..		10 10
Tuzuk-i-Jahāngirī (Eng.) Fasc. 1 @ 1/		1 0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. Asiatic Researches, Vols. XIX and XX @ 10/ each	20	
2. Proceedings of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No.		
3. Journal of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6, 1885 (6,, 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/per No. to Non-Members.		
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
4. Journal and Proceedings, N.S., 1905, to date, @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.		
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.		
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ...	3	0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No.. *J.A.S.B.*, 1878)	4	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., *J.A.S.B.*, 1875)	4	0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1884. ...	3	8
8. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
9. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	18	0
10. Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös	10	0
11. Ditto Grammar „ „	8	0
12. Kaçmiraçabdāmṛta, Parts I and II @ 1/8/	3	0
13. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by C. R. Wilson...	1	0
14. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kaśmir, by M. A Stein, Ph.D., Jl. Extra No. 2 of 1899	4	0
15. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott.	10	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-33 @ 1/ each	33	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ...	5	0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasu-